یاش توركستان

تورکستاننك ملی قورتولوشی اوچون کوره‌شوچی آیلق مجموعه

باش محرری: چوقای اوغلی مصطفی

1929نچی ییلنك ده‌قابر-ندەن چیقا باشلاغان	ایول - آوغوست 1936 (1355 هجری)	سان 80-81

بو ساندا:

1 ـ 1916نچی ییل (20نچی ییللیغی مناسبتیله) — باش مقاله

2 ـ 1916نچی ییل 25نچی ایون تاریخلی چار فرماننینك روسچا متنی

3 ـ 1916نچی ییلغی قوزغالانغا عائد بعضی بر معلومات

4 ـ بر آلمان ضابطینینك 1916نچی ییلغی جزاخ قوزغالانینا عائد خاطره‌لەری — ع.

5 ـ تورکستان مهاجرلەرینه — « یاش توکستان »

6 ـ ساویت قانون اساسیسی — چوقای اوغلی مصطفی

7 ـ تورکستاندا « تیل سیاستی » — ایسه‌ن تورسون

8 ـ تورکستان — دوقتور اسحاق اوغلی

9 ـ بین الملل وضعیت: ایتالیا موفقیتی، ایتالیا ـ آلمانیا یاقینلاشیسی، اورتا آوروپا اتفاقی، لوندون قونفرانسی، بوغازلار مسئله‌سی (آ ـ تأریخچه‌سی، ب ـ موکترو قونفرانسی ج ـ تورکیه وه ساویت روسیا)، اسپانیادا، انگلته‌ره ـ مصر مناسباتی، فلسطین‌ده. — م.

10 ـ قویاشنی اینه‌ك بیله‌ن یاپیب بولمایدی — قوبلای

11 ـ ملی وجدان وظیفه‌سی — عمادالدین بای محمد

12 ـ مصطفی بیك اثرینك مصادره ایتلیشی (تورکچه، فرانسزچه)

13 ـ بر یاش یورتداشمزنك موفقیتی

14 ـ تورلو خبرلەر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مصطفی بیك اثرینك مصادره ایتیلیشی

باش محرریمز چوقای اوغلی مصطفی بیکنگ، اوتکەن یل سوڭلاردا، روس تیلندە «تورکستان ساویتلەر حاکمیتی آستندا» نام بر اثری چیقدیغینی اوقوچیلاریمز بیلیرلەر. بو اثر حقندا دوست تورك وە غیر تورك مطبوعاتدا، حتی بزنك ملی حرکتیمزگە دشمان بولغان روس مجموعە وە غازیتالارندادا مقالەلەر یازیلیب چیقدی. بو یازولارنگ بوتونیسندە مصطفی بیك اثرینگ ساویتلەر حاکمیتنە قارشی یازیلغان اثرلەر آراسندا آیریچا بر اورون توتاتورغانلغی سویلەنمشدر(*).

عینی اثرنگ بر قسمی وقتیلە فرانسزچە نشر ایتلگەندە سوسیالیست غازیتاسی "Le Populaire„ دەن تارتیب، اوڭ طرف ناشر افکاری "Journal des Debats„ غاچا بارچا مهم فرانسز غازیتا وە مجموعەلاری اثردەن ستایشلە بحث ایتکەن، ساویت مطبوعاتی ایسە او اثرنی «ایکنچی اینتەرناسیونال وە عموماً ساویتلەر دوشمانی زمرەلەر اوچون قیمتلی بر بایرام هدیەسی» دیب آتاغان ایدی.

دوست وە دوشمان مطبوعاتینك بو یازولاری مصطفی بیك اثرینگ بولشەویکلەر دیکتاتورلیغینا قارشی قاندای کوچلو بر قورال ایکەنلگینی کورسەتمەیدرمی؟ اثر آنچاغنا تارالدی. اونی اوزاق شرقدان سوراوچیلاردا چیقدی. خاربین‌دەکی «روس» („Русь“) دیگەن بر کتاب مغازەسی اثردەن 20 عدد آلدیرغان ایدی. فقط خاربین سانزوری، دیمەك یاپون-مانجو سانزوری، اثرنی ضررلی(!) تاپیب مصادرە ایتکەن. («روس» مغازەسینگ 36 .3 .24 تاریخلی، 5267 نومرولو مکتوبیگە باقیلسین).

عموماً بولشەویزمگە وە بولشەویك حاکمیتیگە قارشی بولغان بر اثرنگ اوزاق شرقدا یاپون-مانجولارغا ضررلی دیب تاپیلغانلغینی قاندای ایضاح ایتو کیرەك... بزگە دوستچا سویلەب یورگەن اوزاق شرقلیلار بو وقعەنی قاندای ایضاح ایتەدرلەر؟

(*) „Bulletin du Bureau de Presse Ukrainien“ No. 13 (27. 1. 36).
„Vschód“ No. 4—1.
„Кавказ“
„Современные Записки“ № 60.
„Иллюстрированная Россия“ № 4 (18. 1. 36).
„Русский в Аргентине“ (25, 1. 36).

1916نچی ییل

(20نچی ییللیغی مناسبتیلە)

1916نچی یل تورکستان تاریخینگ ایگ مهم وە مدهش نقطەلاردان برینی تشکیل ایتەدر وە شبهەسز کیلەجەکدەدە شوندای بولوب قالاجاقدر. حتی بو تاریخدە یورتمز وە خلقمزنگ کیچیردیگی فجایعینی ذهنلەریمزدەن بولشەویك روسیانگ ایلیمزدە ایشلەمەکدە بولوندیغی مظالمدە چیقارا آلمامشدر، آلمایاجاقدر وە آلمامالیدر. تورکستان خلقی بوکون بولشەویك روسیا مظالمینی اونگ قولی آستندا قالغان بوتون خلقلار ایلە برلکدە کورمەکدە وە کیچیرمەکدە ایسە، 1916نچی یلی آغیرلیغینی یالغز باشینا کوتەرگەن ایدی. جبهە باشلارنداغی دائرەلەر مستثنا اولماق اوزرە، بوتون روسیا خلقلاری تینچلق ایچندە یاشاغان بر چاغدا بزنگ خلق چارلق روسیاسی جلادلاری پنجەلەری آراسندا چیرپینماقدا ایدی.

تورکستانلی یاش نسل ایمدی 1916نچی یلی حادثەلەرینی ایسلەیدە آلماس. اونگ بو حادثەلەر حقنداغی بیلگیسی یا او یردە بو یردە ایشیتیب قالغانلارندان وە یادە بولشەویك منبعلارندان اوقوب ایلدیکلەرندەن اگنە عبارت. ساویت منبعلاری بو عصیان حرکتی حادثەلەرینی توغرو بیرمەکلە برابر اوندان صنفی قاراقتەردە بر کورەش چیقارماق اورونوشلاری بیلەن اونگ عمومی ملی کوتەریلیش استقامتندەکی حقیقی قاراقتەرینی بوزوب یوباراددرلار. بو نقطۀ نظرلە صرف تورکستان خلقینگ روسیا وە روس حکمرانلیغینا قارشی عمومی کوتەریلیشندەن عبارت بولغان 1916نچی یلی عصیانینە، حتی آز قالا بولشەویکلك شعارلاری تأثیری آستندا چیققان، تورکستانلیلارنگ اوز آرا وطنداش سوغوشی شکلینی بیریب یوباراددرلار. 1916نچی یلغی تورکستان کوتەریلیشی حادثەلەرینی حقیقی شکلندە قویوب، تحلیل ایتیب کورسەتمەکلە تورکستان یاشلیغی ذهنینی بولشەویك یالغانلارندان تازالاماق تورکستان ملتچی جماعت

(3183)

خادمله‌رینگ ایگ مهم وظیفه‌له‌رنده‌ن بریدر. بو یازی قسماً گنه بولسادا شو وظیفه‌نی اوته‌مه‌کچی بولادر.

*

1916نچی ییلی قوزغالانینگ باشینی چار IIنچی نیقولای‌نگ غیر روس خلقلارنی سوغوش خدمتنه آلو حقندا 1916نچی ییلی 25نچی ایيون (8 ایيول) تاریخیله چیقاردیغی فرمان تشکیل ایته‌در.

بو تاریخی وثیقه‌نگ مفهومی شوندان عبارتدر:

ایمپه‌راتور حضرتله‌ری 1916نچی ییلی ایيون آیینگ 25نچی کونده عالی فرمان چیقارماق لطفنده بولوندیلار:

1 — جبهه‌ده، قوراللانو، حربی مناسبات نقلیه ایشله‌رنده هه‌م شونك کبی دولتنك هه‌ر تورلو قوراللانو اوچون کیره‌کلی ایشله‌رنده قوللانماق اوزره، ایمپه‌ریوم غیر روس تبعه‌سندان 19-43 یاش آراسنداغی ایرکه‌ك اهالی شو سوغوش دوام ایتکه‌ن مدتده خدمتکه تارتیلمالیدر.

آ) پریه‌مور، آمور، قامچات، ساخالین ولایتله‌رنده، یاقوت ولایتینگ اورتا قولوم، وه‌رخویان وه ویلوی دائره‌له‌رنده، یه‌نیسه‌ی غوبه‌رنیه وه قضاسینك توروخان، بوغوچان قسملارندا، توم غوبه‌رنیه وه قضاسینگ توغور قسمندا هه‌مده توبول غوبه‌رنیه‌سینگ به‌ریوزوف، سورغوت قضالارندا یاشاوچی، ییرسز-یورتسز سانغیب (قاگغیب) یوروچیله‌ر مستثنا اولماق اوزره، سبیریا غوبه‌رنیه وه ولایتله‌ری ایله آسترخان ولایتی غیر روس اهالیسی؛

ب) سیردریا، فه‌رغانه، سمرقند، آقمولا، سه‌مه‌ی، یدی سو، اورال، تورغای وه ماورای قاسپی ولایتله‌ری ییرلی اهالیسی؛

ج) تره‌ك وه قوبان ولایتله‌رینگ هه‌مده ماورای قافقاسیا (عسکری خدمتده بولغان مسلمان اوسه‌تینله‌ر عینی جنسده‌ن عسکری خدمت اوته‌یتورغان تورك وه کورد اهالی مستثنا اولماق اوزره) مسلمان اهالیسی، ماورای قافقاسیادا یاشاوچی یه‌زیدله‌ر، خرستیان-اینگیلویلار وه سوخوم

دائره‌سینگ خرستیان آبخازلاری وه هه‌م ستاوروپول غوبه‌رنیه‌سنده‌گی تورکمه‌نله‌ر، نوغایلار، قالمیقلار وه باشقا غیر روس ییرلی خلقلار.

2 — برنچی ماده‌گه کوره ایشکه آلیناجاق غیر روس اهالینگ یاشینی تثبیت ایتمه‌ك هه‌مده 1914نچی ییلی 3 آوغوستندا پادشاه طرفندان تصدیق ایتیلگه‌ن حربی شورا نظامنامه‌سینه توفیقاً، بو ایشچیله‌رنی ایشکه تارتو پروغرامینی ایشله‌ب چیقاریش، ایچکی ایشله‌ر هه‌م سوغوش ایشله‌ری نظارتله‌رینگ اوز آرا آگلاشمالارینا قالدیریلادر(*).

خلقدا هیجان توغدورماسلیغی ممکن بولماغانلیغی قناعتینه کیلمه‌ك اوچون بو وثیقه بیله‌ن یوزده‌نگنه تانیشو اوزی‌ده کفایت ایته‌در... برده‌ن برگه 19 بیله‌ن 43 آراسنداغی 25 یاشنگ ایشکه تارتیلووینا آیریچا دقت ایتو کیره‌ك. بو ایسه ایشکه یارارلق یاشندا بولغان ایرکه‌ك اهالینگ همن-همن بوتونیسی دیمه‌ك ایدی. بونگ اوستنه قاندای بر زماندا آلینماقچی ایدی؟ — قیشلاقدا خوجالق ایشله‌رینگ تام قیزیغان بر آتدا! خلقنك هیجانغا کیلیب عصیان کوته‌رمه‌سی اوچون بو ایکی اشاره اوزی کافی ایدی. بونگ اوستنه کیلیب تایاناتورغان کوب عامل‌له‌رده بار ایدی. مثلا: یاش تعیینی مسئله‌سنده 17-18 یاشلیلارنگ 19-20 دیب قبول ایتیلب خدمتکه آلینب کیتمه‌سی، بوگا مقابل 20-21 یاشلیلارنگ 18 بولوب قورتولوب قالماسی کبی آغیرلقلاردا بار ایدی. شونگ کبی 40 یاشنداغیلارنگ 44 بولوب قوتولوب قالماسی، 44-45 یاشنداغیلارنگ ایسه 42-43 بولوب کیریب کیتمه‌سی‌ده قولای بر مسئله ایدی. بزده، تورکستاندا توغوم دفتری یوروتو مسئله‌سی یوق ایدی، یاش یالغز شاهدله‌رنگ کوره‌سه‌تووی یولیله تثبیت ایتیله بیله‌جه‌ك ایدی. باشقا سوز بیله‌ن ئه‌یتکه‌نده بو صورتله تورلو جنسده‌ن سوء استعماللارغا کینگ بر میدان آچیلمش بولوناقدا ایدی. بعضیلاری حقسز اولاراق قورتولوب قالابیلدیگی کبی، بعضیلاری حقسز اولاراق اونلارنگ ییرینه توشوب کیته بیله‌جه‌کدی. ایکنچی بر مسئله‌ده شدتلی کوزگه تاشلانماقدا ایدی: عینیله تورکستانلیلار کبی

(*) „Новое Время“ غازیتاسینك 1916نچی ییلی 7 (20) ایيول ساننداان آلنغان بو 25 ایيون 1916 ییل تاریخلی چار نیقولای فرمانینك روسچا متنی 11نچی بیتده کتیریلمشدر.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سوغوش خدمتنه آلينماى كيلگەن توركستانداغى بوتون روس اهالى بو عسكرى ايش مجبوريتندەن آزاد قالديريلدى. بو ايسه غايتده طبيعى اولاراق توركستانليلاردا چار فرمانينك صرف توركستانليلارغا ضرر كيترو اوچون چيقاريلغانليغى ، اونك توركستان تورك خلقينا دوشمانچيلق اثرىگنه بولغانليغى قناعتى توغدوردى.

بويله‌لكله ، بز ، توركستانليلارنى عسكرى ايشله‌رگه آلونى امر ايتمه‌كده بولغان بو چار فرمانينى عينى زماندا توركستانليلارنى عصيانغا چاقيرماقدا بولغان بر بيانامه فرمانى ديب تلقى ايته آلاجاقمز.

چار فرمانى چيقار-چيقماس ، ايلك كونله‌رنده‌ياق ، اغتشاش باشلاندى. توركستان خلقينك روس حكومتى كوچله‌رى بيله‌ن ايلك توقناشماسى 24 ايولدا تاشكندده بولدى. او زماننك غازيتا خبرى حادثه‌نى قويوداغيچا تثبيت ايته‌در:

ايشچيله‌ر تويلاو مسئله‌سينى مذاكره اوچون ايلليكباشيلار پوليس أداره‌سينه چاقيريلغان ايدى. بو پوليس أداره‌سى آلديغا ايرته‌ده‌ن تويلانغان ايركه‌ك-خاتن اهالى «بالالاريمزنى بيرگونچه شو ييرده أوله‌مز!» ديب باقيريشيب تورماقدا ايدى. بو خلق كتله‌سى زور بيله‌ن پوليس أداره‌سى حوليسنه تولدى ، توسوقلق اوچون قارشيسينا چيققان ميرشبله‌رنى اوروب تاشلادى. كتله أداره بناسى تيره‌زه‌له‌رينه ، ميرشبله‌رگه قاراتب تاش ياغديردى. بر قاراوولنى اوروب ، أولدوروب تاشلادى. كتله پوليس باشلوقلارينا ياناشماق اوزره ايكه‌ن ، اوڭا قارشى اوق آتيلدى. قوزغالانى باسترو اوچون ضابطلار مكتبى طلبه‌سنده‌ن بر دسته‌سى چاقيريلدى وه اونلار طرفندان كتله‌ده تارقاتيلدى. قوزغالانچيلاردان 11 كشى أولدى ، 15 كشى يارالاندى...

مه‌نه شو منظره بوتون توركستاننك هه‌ر طرفندا تكرارلانادر. هه‌ر طرفدا بو خلق غليانينك قوربانلارى ميڭباشى ، امين وه ايلليكباش وه باشقالار كبى روس أداره‌سينك ييرلى خدمتچيله‌رى بولدى. بو كشيله‌ر اوز باشلقلارينك امرى بيله‌ن خدمتكه آليناتورغانلارنك ليسته‌سينى توزو

بيله‌ن مشغول ايديله‌ر. خلقده زورله بولارنك ليسته‌سينى تارتب آلدى. بو بيچاره ييرلى مأمورله‌رده‌ن كيچيك بر مقاومت ، حتى ليسته‌نى بيرمه‌كده ، خلق طلبنه انقياد ايتمه‌كده كيچيك بر تردد كورسه‌توچيله‌ر خلق كتله‌سى طرفندان درحال توتولوب ، أولدوروِلوب يوباريلدى.

«بالالاريمزنى بيرگونچه ، سوغوش خدمتنه بارغونچا شو ييرده اوز ييريمز ، اوز يورتمزدا أوله‌مز!» ديگه‌ن يوكسه‌ك تاوش سه‌مه‌يده‌ن عشق آبادغا ، آلما-آتادان اورالغا قادار كيڭ توركستاننك هه‌ر طرفندا عينى شدتله ايشيتيلدى.

خلق قورالسز ، حاضرلقسز قوزغالدى — عصيان ايتدى.

طبيعى بز بو يازيدا 1916نچى ييلى قوزغالانينك تفصيلاتينا كيريشمه‌كچى بولمايمز. ذاتاً كيچيك بر مجموعه مقاله‌سنده بوڭا امكاندا يوقدر. بو مخصوص تيكشيريليب اثر يازيلاجاق مهم بر موضوعدر. بو ييرده قيسقاغنا بر مجموعه مقاله‌سنده قوزغالانك عمومى قاراقته‌رى بيله‌ن تانيشا بيلمه‌كده ييته‌ر.

1916نچى ييلى قوزغالانينك قاراقته‌رى نه ايدى؟

قطعى بولغان بر نقطه بولسا اودا حركتنك فوق‌العاده‌ليغى وه اونك يالغز حكومت اوچون ايمه‌س ، عصيان كوته‌رگه‌ن خلقنك اوزى‌اوچونده كوتولمه‌گه‌ن بر وقتدا وه كوتولمه‌گه‌ن بر شكلده چيققانيدر.

ايكنچى ، هه‌ر تورلو شبهه‌ده‌ن آزاد بولغان بر نقطه توركستان‌خلقينى قوزغالتقان عامله‌ر آراسندا توركستانليلارنك اوز آرا «صنفى كوره‌شده» بولونديقلارى كبى عنصرنك قطعياً يوقليغيدر. بو بولا آلماس ايدى. چونكه بايمى ، يارليمى ، عالممى ، سوادسزمى ، شهرلى‌مى ، قيشلاقليمى ، اوتراقمى ، كوچه‌به‌مى ، بارى بر بوتون توركستانليلار تيڭ صورتده حقسز ، حقوقسز ايديله‌ر. اونلار بوتونسى ليسته‌گه آلنغان ايدى. بوتونسى بر تورلو جبهه‌گه يوباريلو قورقوسى آستندا ايدى. فقط حكومت أداره‌سى خلقنك چار فرمانينه قارشيلغندا ، مقاومتده برلگينى كورگه‌چ خط حركتينى اوزگه‌رتدى. ايش مجبورى سفر برلكده‌ن كوڭللو خدمتچى

توپلاو شکلینه آیلانتریلدی وه اوز یرینه باشقاسینی یاللاب یوبارو ترتیبی کیرتیلدی. بو سوك اویونله قسماً شهرلەردەگنه خلق برلگینی کاوشاتا بیلگەن بولسا لاردا، دالا ایسکیسی کبی فرمانغا بویسینماسلق قاراشندا قطعی قالدی. اهالی احوال روحیەسندەکی کیرکینلکنی یومشاتا بیلو اوچون تورلو ولایتلەردەکی والیلەر تورلوچه واسطەلارغا مراجعت ایتدیلەر. بزنك تیلیمز وه فارسیچانی یاخشی بیلەتورغان سمرقند والیسی لیقوشین آیت وه حدیثلەردەن پارچالار کتیریب بر بیاننامه نشر ایتەدر. او بو بیاننامەسندە بر طرفدان چارنك مرحمتینی وعد ایتەدر، ایکنچی طرفدان چارنك غضبینه اوچراب قالو ایله تهدید ایتەدر. یاخشی عربچه بیلەتورغان فەرغانه والیسی گیپپیئوس سەلله چاپان کییب مسجدگه باریب قرآن اوقوب وه اونی اویوب مجبوری ایشچی آلینماسلیغی اوچون سوز بیرەدر وه اوزی ایستەگەنلەردەنگنه یوباریلاجاغینی سویلەیدر. یەگی والیٔ عمومی گەنەرال قوروپاتکین ایسه تورکستان خلقینا قارشی بەسلەدیکی سوگسز سەوگیسندەن بحث ایتب، او خلقنی «روس برادرلەرینه» یاردەمگه چاقیردی...

تورکستان خلقی ایسه بو مراجعتلەرنڭ بوتونسینی هیچ بر نەرسه ایشیتمەگەن بر کەرکبی قارشی آلدی وه اولارغا هیچ بر تورلو علاقه کورسەتمەدی... آرتیق اوزینی کوچلو حس ایتمەی باشلاغان پترسبورغ حکومتی ایسه فرمانی قایتب آلغاندا حکومتنڭ اعتباری بوتونلەی توشوب کیتەجەك اویی بیلەن ایشچیلەر توپلاونی سەنتابر آیینه کیچیکدیردی...

هەر کون بر باشقا یردەن آلاولانب کوتەریله یاتقان قوزغالان حرکتی هەر طرفدا عموم خلق کوتەریلیشی شکلنده بارماقدا ایدی...

مەنه مثال اوچون جزاخ کوتەریلیشینی آلایلق. بو جزاخ حادثەسی 1916نچی ییلی ملی کورەشینڭ ایڭ بیوك صحنەلەرندەن، کورونوشلەرندەن بری ایدی. بو یردەکی عصیان حرکتی نذیر خواجه عبدالسلام اوغلی آتلی بر ایشان طرفدان أداره ایتیلەدر. سابق «چار دەره» بیگی اولاندەن اولدوقچا مشهور بای کشیلەردەن سانالغان عبدالرحمان خواجه عبدالجبار اوغلی‌نی عصیان باشلوغینڭ ایڭ یاقین یاردمچیسی حالنده

کورەمز. بوندان سوڭراغی شخصلاردان امام ملا محمد رحیم ملا عبدالرحیم اوغلی، جزاخ کەتته بایلارندان شریف بای بچه خدای بیردی اوغلی؛ اوز ایلی ایچنده کیڭ نفوذی بولغان سانزار بیبی توره قول توردی بیك اوغلی؛ بای وه نفوذلو کشیلەردەن علی قول جوره بای اوغلی؛ محمد مراد وه قوربان بای حسین اوغللاری ... عصیانی باشلاب یوروچی کشیلەردر. طبیعی بو لیسته جزاخ عصیانینی باشلاب یوروچی وه اونڭ أدارەسینه قاتناشوچیلارنڭ کیچیك بر قسمی گنەسیدر. بو کوتەریلیشنڭ صنف وه طبقه آیرماسیسز عموم خلق عصیانی بولغانلیغینی آچیق کورسەتیش اوچون بو قادری اوزیده ییتسه کیرەك.

*

ایمدی قازاق-قیرغز وه تورکمەن دالالارینا طرف چیقگز. او یردەده عینی شو عموم خلق حرکتی قاراقتەرینی کورەسز. قازاق بای وه اوروغ باشلقلاری، قیرغز ماناپلاری، تورکمەن، بالخاصه یەومود اوروغ باشلوقلاری بارچالاری عصیان صفلەرندەدرلەر. اگرده بولشەویکلەرنڭ یازدیقلاری کبی تورکستانلیلار آراسندا «صنفی کورەش» باشلانغان وه یادا دیدیکلەری کبی تورکستانلی بایلار، اوروغ باشلوقلاری وه روحانیلار روس مستملکەچیلەری، ایمپەریالیستلەری ایله برلەشیب کیتکەن بولسالار ایدی، قوزغالان بر آی هەم دوام ایته آلماس ایدی. یوق، عصیان عموم خلق کوتەریلیشی قاراقتەرنده ایدی. طبیعی آرادا صفنی بوزوب چیقوچیلقلاردا بولدی. فقط بوندایلاری بایلار، کەمبەغەللەر، علما هەم سوادسز جماعت ایچندەن، یعنی هەر طبقەدان، چیقدی. هەر حالدا بونلار آیریم شخصلەر مسئلەسی اولاراق اورتاغا چیققان حادثەلەردر، که بولشەویك «صنفی کورەش» نظریەسینه نیگیز بولالمایدر.

بو کورەش ایلك نوبتده روس أدارەسینه قارشی ایدی. اونکچوندە او کیم بولغانینا قاراماسدان او أدارەگه خدمت ایتوچیلەرگه قارشی کیتدی. بالخاصه یدی سو کبی روس مهاجری قالین اوتورتولغان دائرەلەردە قوزغالان شدتلی رنگ آلدی...

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

روس حكومتی سیاستی تورکستاندا کوبدەن عصیان زمینی حاضر-
لامش ایدی. عمومی حقوقسزلق وە روس مهاجرلەرینه تورکستانلیلارنگ
یرینی تارتب آلیب بیرمەکله، تورکستانلیلارنی اوز غداسی حسابینه پاختا
میدانینی کیگەیتب روسیا صنایعینی پاختا بیلەن تأمین ایتمەك باهندەکی
روس سیاستی تورکستاندا تدریجاً عصیان زمینینی حاضرلاب کیلگەن ایدی.
خلقنگ قوزغالیشی اوچون یالغز بر تورتکوگنه ییتەرلک ایدی.
بو روسیا علیهداری حرکتنگ ایزلەری تا سوغوش باشلانار آلدندایاق
سیزیلگەن ایدی. اوز آرا سویلەشمەلەرنده، کیزلی مجلسلەرنده تورکستان-
لیلار روسیانك سوغوشنی یوقالتووینه باغلاغان امیدلەرینی آچیق سویلەر-
لەر ایدی. سوغوش اوچون یاردەم توپلاولار، تورکلەرنی استانبولدان
عمومیتله آوروپادان قوماق، آیا صوفیه جامعینگ باشینا خاچ اوتورتماق
کبی طلبلەرنی ایچینه آلغان روس چیقیشلاری تورکستانلیلارنگ ملی وە
دینی روحینی ایزمەکدە، کین وە غضبینی آرتیرماقدا ایدی. بو وضعیتده
چارنگ تورکستانلیلارنی سوغوش خدمتینه آلو فرمانیدە یانماقدا بولغان
اوتکه مای قویغاندیك بولدی.

عصیان تورکستانلیلارنك ایچکی تینچالو، روسلار بیلەن آکلاشولا-
ری ایله ایمەس، کورەشنگ غیر مساوی کوچ وە حاضرلق ایچنده بولغا-
نی، بو صورتله دوشماننگ اوستوم کیلگەنلگی ایله باستریلدی. قورالسز
عصیان بایراغی کوتەرگەن تورکستانلیلار قارشیسندا تیشندان تیرناغینا
قادار قورالانغان ایمپەراتورلق عسکرلەری وە روس مهاجرلەرندەن تو-
زولگەن روس عسکری کوچلەری تورار ایدی. چیکسز درجەدە حقسز-
لق نیگیزینه قورولغان روس حاکمیتی رەژیمی تورکستانلیلارنی قورالسز
بولغانی حالدا عصیان بایراغی کوتەریب، روس توپی، مەترالیوزی وە
سونگوسینه قارشی چیقیشغا مجبور ایتکەن ایدی. طبیعی بوندای قورالسز
حاضرلقسز چیققان بر کوتەریلیشنك نتیجەسی موفقیت ایمەس، او خلقنگ
باشینا چیکسز بر ظلم بولوویدا اولدەن بیلگیلی ایدی...

خلق وە مملکت شدتلی بر ضربەگه معروض قالدی. یالغز یدی سو-

نگ اوزنده جزا دستەلەری قوربانلارینگ سانی یوز میگنی آشیب کیتدی.
رسمی روس منبعلارینا کوره 60میگدان آرتیق قازاق-قیرغز عائلەسی شرقی
تورکستانغا کوچوب کیتدیلەر. اون میگلەرچه اهالی یول اوستنده، قارلی
تاغلاردا وە آچلق ایچنده قیریلب کیتدی. جارکاند، پیشپەك، قارا قول
قضالاری بوتونلەی یرلی اهالیدەن تمیزلەنیب، یرلەری روس سالداتلا-
ری، مهاجر موژیکلەرینه بیریلدی.

ایرانغا، آفغانستانغا، موغولستانغا نه قادار اهالی قاچیب کیتدی،
اولارنگ سانینی کیمسه بیلمەیدر...

1917نچی یلی کوکلەمده چارلق رەژیمی ییقیلدی. تورکستانلیلار-
نی عسکری ایشگه آلو بویروغی بتیریلدی. جبهەگه یوباریلغانلار قایتا
باشلادیلار. فقط بونگله یورتمز، ایلیمز باشینا کیلگەن فاجعه توگەگەن
بولمادی. انقلاب، بونگله برلکده بزنگ یورت مقدراتی بر نیچه آی اول
کوگللو اولاراق توپلانب چار حکومتینگ امری ایله بزنگ خلقنی قیر-
غان، یورتنی داغتغان روس مهاجر موژیکلەری ایله روس اوردوسی
سالداتلاری قولینه توشوب قالدی. انقلاب باشلانغانینگ 8نچی آیندا بو-
تون روسیا وە اونگ قولی آستنداغی أولکەلەردە روس ایشچی-سالدات
وە کریستیانلاری دیکتاتورلیغی اعلان ایتیلدی. مەنه شو دیکتاتورلق ایمدی
19 ییلدانبیری دوام ایتب کیلەدر.

1916نچی ییلغی تورکستان خلقی قوزغالانینگ «تورکستانلیلارنك
روس موژیك وە سالداتلاریله برادرلگی» شعاری آستندا چیققانینی سویلەو
کبی وجدانسزلقنی کورسەتوچیلەر تورکستانلی قوممونیستلەر آراسندادا
اوچراتیلادر.

1916نچی یلی عصیانینك 20نچی ییلینی قارشی آلغاندا بوتون تور-
کستانلیلار خلق ناموسی اوچون أولگەن ملی قوزغالان شهیدلەرینگ
یوکسەك روحی قارشیسندا باش ایگیب، اولارنی ایسلەمەلی وە اولارنگ
روحنه فاتحه اوقومالیدرلار. بوتون تورکستانلیلار اونوتمامالیدرلار، که
بو شهیدلەرنگ باشلادیغی کورەش حالا دوام ایتمەکدەدر وە او، روس

پرولەتاری دیکتاتورلیغی قوروب اوتورغان قانخور یات جلادلارنگ استیلاسیندان یورتمزنك قورتولووی بیلەن گنە سوڭینا ایرەجەکدر.

تورکستان خلقی ملی منافعی اوچون أولگەن 1916نچی ییلی قوزغالانی شهیدلەرینگ قانی وە روحی تورکستاننگ یات دیکتاتورلق ظلمی وە استیلاسندان بوتونلەی قورتاریلماسینی طلب ایتەدر...

«Государю Императору благоугодно было, в 25 день июня 1916 года, Высочайше соизволить повелеть:

1. Для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующих армий, а равно для всяких иных, необходимых для государственной обороны, работ, привлечь в течение настоящей войны нижепоименованное мужское инородческое население Империи, в возрасте от 19 до 43 лет включително:

а) инородческое население Астраханской губернии и всех губерний и областей Сибири, за исключением бродячих инородцев и всех вообще инородцев, обитающих: в областях Приморской, Амурской, Камчатской и Сахалинской, в округах Средне-Колымской, Верхоянской и Вилюйской-Якутской области, в Туруханском и Богучанском отделениях Енисейской губ. и уезда, в Тогурском отделении Томской губ. и уезда, а также в Березовском и Сургутском уездах Тобольской губ.;

б) инородческое население областей Сыр-Дарьинской, Ферганской, Самаркандской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской, Тургайской и Закаспийской;

в) мусульманское население Терской и Кубанской областей и Закавказья (за исключением подлежащих отбыванию воинской повинности натурою осетин-мусульман, а также не подлежащих сей повинности турок и курдов), обитающих в Закавказье езидов, ингилойцев-христиан и абхазцев-христиан Сухумского округа, равно как трухмен, ногайцев, калмыков и прочих подобных им инородцев Ставропольской губерни, и

2. определение возрастов инородческого населения, подлежащего привлечению к работам, согласно предыдущему (1) пункту, а равно установление подробных правил привлечения их к сим работам применительно к порядку, заключающемуся в Высочайше утвержденном 3 авг. 1914 г. положении военного совета, предоставить соглашению министров вн. дел и военного.»

1916نچی ییلغی قوزغالانغا عائد بعضی بر معلومات

رسمی معلوماتلارغا قاراغاندا ، جزائی اجراآت نتیجەسندە یالغز جزاخ قضاسندا 24 قیشلاق بوتونلەی یر بیلەن یکسان ایتلمشدر. 11 قیشلاق یارمیسندان تورتدە اوچینە قادار وە 11 قیشلاقدا قسماً ویران ایتلمشدر.

سمرقند والیسی گەنەرال لیقوشیننگ تورکستان والیٔ عمومیسیگە 1916نچی ییلی 20نچی آوغوستدە یازغان 759نچی رقملی راپوریندە 50 قیشلاقنك نابود بولغانلغی بیلدیریلیب ، بو قیشلاقلارنگ اسملەریدە درج ایتلمشدر. (موسقوادا چیقاتورغان «Красный Архив» نام مجموعەنگ 1933نچی ییلغی 60نچی سانینا باقیلسین). ینە شو رسمی منبعلارغا کورە ، جزاخ قوزغالانی زماندا أولدورولگەن یرلیلەرنك سانی 958 جاندر(*).

یدی سو والیسی طرفدان بیریلگەن ییللق ایش حسابندە یدی سو قوزغالانی حقندا قویوداغی سانلار اوچراتیلادر:

94 روس قیشلاغی یرلیلەرنك هجومینە معروض قالغان. 5373 اوی یاندیریلیب داغتیلغان. روسلاردان 684 کشی یارالانیب ، 1905 کشی أولدورولگەن. دەرەکسز یوقالیب کیتکەنلەر 1105 کشیدر. (سوڭرادان بو یوقالغانلاردان بر قسمینگ قوزغالانچیلار طرفدان ختای توپراغینا اوتکەزیلیب کیتکەنلگی آڭلاشیلدی.) عسکر قاتارندان 3 ضابط ،53عسکر أولگەن ، 77 عسکر دەرەکسز یوقالغان ، 41ی یارالانغان.

بوتون تورکستاندا أولدورولگەن روسلار 2325 کشیدر ، دەرەکسز یوقالیب کیتکەنلەر 1384 کشی. 9000 قادار خوجالق داغیتیلغان.

یرلی خلقدان قیریلغان ، محو ایتیلگەنلەرنگ آنیق سانی معلوم ایمەس. فقط اونگ اونلارچا مینگ تشکیل ایتکەنیدە آنیق. 1917نچی

(*) شو سانلارنی آلیب اوتوردیغمز "Былое" نام لەنینغراد مجموعەسینك 1925نچی ییلغی 27ـ28نچی سانلارندا «حقیقی سان غالبا 5000 اطرافندا بولسا کیرەك» دیب یازیلغان. 1916نچی ییلغی تورکستان عصیانی روسیا دولت دوماسندا مذاکرە ایتیلیرکەن یالغز جزاخ شهری ایلە اونگ یاقین اطرافندا أولدورولگەن تورکستانلیلارنك سانی 12 میڭدەن آرتق کورسەتیلگەن ایدی.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یلی برنچی فیبرالینه قادار 347 کشی أولوم جزاسینا ، 168 کشی مجبوری ایش سورگونینه ، 357 کشی‌ده قاماققا حکم ایتیلگه‌ن ایدی. أولوم جزاسینا محکوم ایتیلگه‌نله‌رده‌ن 51ی اعدام ایتیلگه‌ن.

تورکستانِنك بیش ولایتنده‌ن 250 مینگ ایشچی آلینماقچی ایکه‌ن ، 1917نچی یلنینگ فیبرالیغاچا 120 مینگ ایشچی آلینا بیلگه‌ن.

سابق والی عمومیلك آرخیونده‌کی ایشله‌رنینگ برنده جزاخ قضاسنداغی خیرآباد قیشلاغینا یوباریلغان بیرلی مسلمان آگه‌نتله‌رده‌ن برینینگ 5 غینوار 1917نچی یلی تاریخلی بر بیلدیریشی بار. او بیرده «جزا دسته‌له‌ری حرکاتنده‌ن اهالی او درجه‌ده ضرر کورگه‌ن ، او درجه‌ده قورققان که او حکومتکه قارشی هه‌ر قاندای بر کوته‌ریلیش حقندا حتی اویلاماق اوچون‌ده قورقادر. او ایمدی‌ده تیمیر یول ایشچیله‌ری وه ساتچی سالداتلار طرفندان کورمه‌کده بولغان بوتون آغیرلقلارنی چورق ایتمه‌ی یوتوب کیلمه‌کده‌در. حتی روس عسکرله‌ری وه ایشچیله‌ری طرفندان ایشله‌نگه‌ن اوغورلق ، تالانچیلقلار حقندا أداره‌گه باریب شکایت‌ده ایتمه‌یدر. بورونغو قیشلاق بایی بو ترتیبسزلك ، تالان آرقاسندا یوکون «تالانمش ، بار-یوغندان آیریلمش بر تیله‌نچیدر» دیله‌در.

*

«دالالاردا گیزلی توپلانیشلار یاسالیب خط حرکت چیزیلدی. خانلار(*) حرکت باشلوقلاری سایلاندی. تاغلاردا یاشیرینغان تیمیرچیله‌ر طرفندان نیزه‌له‌ر حاضرلاندی. قازاق-قیرغز رایونلارندا یاشاوچی اوزبیکله‌ر قازاق-قیرغزلار ایچنده شدتلی تشویقات یوروتدیله‌ر ، اولارنی تورکستانِنك اوزبیکله‌ر دائره‌سنده چیققان کوته‌ریلیشگه یارده‌مگه چاقیردیلار. قازاق-قیرغز دالالارنداغی حرکت أولکه‌نینگ اوتراق قسمنداغیسینا نسبتاً متشکل بر شکلده باردی. بوتون دائره‌نینگ هه‌ر طرفندا قوز-

(*) بو خان سایلاو — بولشه‌ویکله‌رله توراریسقول کبی تورکستانلی قیزیل مأمورلارنك 1916نچی یلغی خلق کوته‌ریلیشینی پروله‌تار انقلابی حرکتی دیب تورسه‌تیشکه اوروناشلارینك تامیله اساسسز وه اویدورما بولغانلیغینا مهم بر دلیلدر.

غالان حرکتی دیه‌رلك بر وقتدا باشلاندی. قوزغالانچیلار درحال جدی سوغوش حرکاتینه کیچدیله‌ر. ییگیتله‌ر دسته ، بولوکله‌رگه آیریلدیلار. هه‌ر دسته وه بولوك منسوبینك اوزینه مخصوص آیریلق نشانی‌ده بار ایدی. آز وقت ایچنده حرکت حقیقی بر سوغوش حرکتی شکلینی آلدی. روس مهاجر موشتومزورلاری طرفندان شدتلی قارشیلق کورمه‌جه‌کله‌رینی اولده‌ن سیزگه‌ن قوزغالانچیلار ، اولارغا باشداناق قطعی ضربه بیریشنی اویلادیلار. 8-6 آوغوستلاردا قوزغالانچیلار کوته‌ریلدیله‌ر. 9نچی آوغوستدا اطرافداغی بوتون پوستا استاسیونلاری بوزولوب ، تیلگراف باغلانیشلاری اوزولدی. اولیا-آتا ، پیشپه‌ك ، آلما-آتا ، قارا قول وه جارکند قضالارندا باشلانغان قوزغالان حرکتنه یوز مینگده‌ن آرتیق کشی قاتناشغان ایدی.

روس قیشلاقلاری یاندیریلا باشلادی. یالقین وه توتون کوکنی قاپلاب آلدی.

ایسیق کول اطرافندا «بوام» کچیدنده قوزغالانچیلار 170 میلتیق وه 40 مینگ اوقدان عبارت بر قورال یوکینی توتوب آلدیلار. داها اولده‌نده آلغان قوراللاری بار ایدی. روس مهاجرله‌ری قیشلاقلارینی اوراب آلماق یولی بیله‌ن گنه ساقلاب تورا آلدیلار.

عصیان تولقونی شهرله‌رگه یاقینلاشدی. توقماق وه قارا قولنی اوراب آلغان قوزغالانچیلار اولارنی بر هافتادان آرتیق محاصره آستندا توتدیلار. دونگه‌نله‌رنینگ‌ده بر قسمی عصیانچیلارغا قوشولدی. أولکه‌نینگ اوزبیکله‌ر قسمندا قوزغالانی یاتیشترا بیلگه‌ن حکومت قیرغزستاندا شدتلی جزالاندیرو حرکتی قرارینی آلدی. تورکستاننینگ باشقا ولایتله‌رنده‌ن عسکر یوباریلدیغی کبی جبهه‌ده‌نده ایکی آتلق بولوك ایله توپلار یوباریلدی. بونینگ اوستیگه حکومت طرفندان روس مهاجرله‌ریگه‌ده قورال تارقاتیلدی. اولاردان کوکللو دسته‌له‌ر توزولدی... ییته‌رلك درجه‌ده قوراللانماغان قوزغالانچیلار تاغلارغا چیکیلیشکه مجبور بولدیلار. سوغوش کوب شدتلی وه قیزغین بولدی. هه‌ر ایکی طرفدا رحمسزچه‌سینه

کورەشدی. سەمەی وە فەرغانەدەن یوللانغان عسکرلەر قوزغالانچیلار دائرەسینی اوراب آلا باشلادیلار.

1916نچی ییلی اوقتوبرندە قوزغالانچیلار بوتونلەی ییگیلدی. حکومت عسکری دستەلەری وە کوڭللو کوچلەری قولغا توشورە بیلگەنلەرنی وحشیانە بر صورتدە أولدورە بیردیلەر... عصیانچی خلقنگ بوتون مال وە ملکی تالاندی. میڭلەرچە قورالی قوی سورولەری، اویورلو ییلقیلار تارتیب آلندی. خلاصە وحشی بر شکلدە ظلم وە تظلم حکم سورمەکدە ایدی.

60 میڭ قادار قیرغز عائلەسی ختای طرفینا کوچوب کیتدی. میڭلەرچە انسان تاغلاردا توڭوب، آچلقدان قیریلیب محو اولدی. چیگەرەدەن کیچکەن تورکستانلیلار ایسە ختای مأمورینا ییم بولدیلار.»

(بو معلومات غالوزو وە بوژقونك «اورتا آسیادا 1916نچی ییلغی عصیان» آتلی 1932نچی ییلی تاشکندە چیقغان روسچا اثرندەن آلندی.

П. Галузо и Ф. Божко: „**Восстание 1916 года в Средней Азии**", Москва, Ташкент 1932 (стр. 33—34).

*

بر آلمان ضابطینك 1916نچی ییلغی جزاخ قوزغالانینا عائد خاطرەلەری

تورکستاننك روسیا استیلاسینا قارشی مجادلەسی تاریخندە مهم اورون توتاتورغان 1916نچی ییلغی یالپی خلق قوزغالانی حقندا بر کوب آوروپا نشریاتندا او جملەدەن آلمان نشریاتی بیتلەرندەدە تورلو مناسبتلە بحث ایتلمشدر. قوزغالونگ یگرمنچی ییل دونومینی ایسلەیەرەك شو حقدا آلمانلار طرفندان یازیلغان یازولارنگدا بعضیلارینی کوزدەن کیچیرەرکەن، تورکستان خلقینگ جهان سوغوشینگ أڭ قیزغین بر چاغندا روس حاکمیتینە قارشی کوتەردیگی قوزغالانینگ آلمانلار تامانندان‌دا مختلف استقامتدەن کورولوب قلمغا آلندیغی قناعتینی ایدیندیك وە شو یازولارنك بر پارچاسیلە اوقوچیلاریمزنی‌دا تانیشتریب اوتمەکنی ضروری تاپدیق.

«بختلی تصادف آرقاسندا تورکستانغا باریب چیقیب، بیتەرلك درجەدە یرلی تیلنی اورگەنیب، تورکستاننی وە اونگ خلقینی یاقیندان تانیغانلغینی» سویلەوچی آوستریا ضابطلاریندان فریتس ویلفورت بوندان آلتی ییل ایلگەری «تورکستان خاطرەلەری» نام برکتاب نشر ایتمشدر(*). ویلفورتنگ بو اثری، اونگ تورکستاندا آلتی ییل ایچندە کورگەن وە بیلگەنلەرینی ایچینە آلغان وە اونگ کوندەلیك خاطرەلەرندەن اولاشتریلیب، ویانەلی دوقتور هانس پراگەرنگ یاردەمیلە کتاب حالینا قویولغان «خاطرەلەر توپلامی»در. شو خاطرەلەر توپلامیندان آڭلاماقدامز، کە ویلفورت، اوز یورتداشی وە قورال آرقاداشلاری ایلە، یعنی آوستریالی سوغوش اسیرلەری ایلە، 1916نچی ییلی یاز آیلارینی جزاخ قورغانندا، روس عسکرلەری قاراماغندا کیچیرمەککلە برابر، جزاخ قوزغالانینی یاقیندان مشاهدە ایتەبیلمش وە قسماً دە خاطرە دفترینە کیچیرە بیلمشدر. ایمدی بز ویلفورتنی برآز تیڭلایلق:

«26نچی ایول 1916. جزاخداغی تینچ تورموشیمز توسەتدەن بوزولدی. بو قورقونچلو وقعەلار کونی بز اوچون سربستلك کتیرە بیلەجەگی کبی أولومدە کتیرە بیلیردی. اول امردە بو کون هەم باشقالاریدەك کیچمەکدە ایدی. فقط قورغانداغی عسکرلەر پوستاچیسی یالغز باشینا هارسیللاب، پوستاسز وە هەر دائم یانندا برگە یورەتورغان روس عسکریسز یوگوروب کیلیب بزگە خبرنی کتیردی. ایسکی شهردە آچیقدان آچیق قوزغالان باشلانمش، روس کوچلەری سفربر قیلینمشلاردی. بولندیغمز قورغاننگ یاقینندان ایلك قورال کورولتولەری ایشیتلمەکدە وە بولارنگ ایسکی شهر طرفندا ایکەنلگی سیزیلمەکدە ایدی. بزنگ اوستیمزگە قویولغان روس ساقچیلاری مسئلەنگ ماهیتینی آڭلاماسدان تورارلار ایکەن قورغانغا توسەتدەن بر آرابا کیریب کیلدی وە کیسکین قوراللاردان اولارغا، یعنی بزنگ اوستیمزدەن قاراب تورغان روس ساتچی

(*) Fritz Willfort. „Turkestanisches Tagebuch", Sechs Jahre in Russisch-Zentralasien. Unter Mitarbeit von Hans Prager. Mit 27 Abbildungen und 2 Karten. Wien 1930. S. 335.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

عسكرلەريگە ، تاراتيلدى. ياواش-ياواش آگلاشيلدى ، كە يرليلەر ايسكى شهردە قوزغالان چيقاريب ، جزاخ ياقينداغى تيمير يوللارنى بوزوب ، تيمير يولدا چاليشاتورغان كشيلەرنىدە أولدورمشلەردى. تيز بز اسيرلەر اوستندەكى نظارت كيسكينلەشتريليب ، تاشقاريغا چيقوويمز آتو بيلەن تهديد ايتيليب ياساق قيلندى.

برآزدان كيين وقعەنى بلاواسطە سير ايتە بيلمەكدە ايديك: بزنگ رايون چيگەرەلەرى باشنداغى تيپەلەرگەآتلق وە قوراللق تورکستانليلار بويوك وە كيچيك غروپلار حالندا ييغيليب ، بو طرفدان قورغانغا هجوم ايتمەك ايشينى كوروشمە كدە ايديلەر. هەر طرفدا ، بزدەن بر نيچە يوز آديم ايلگەريگىدە توپلانغان آتليلار تورلو جنسدەن قوراللار بيلەن ياراقلانغان ايديلەر. بز هەر آن اولارنگ هجومينى كوتمە كدە ايديك. روس عسكرلەرى بزنگ بوتونيمزنى حوليگە توپلاب ، باريمزنگ قورغان اويلەريگە كيريب ، تيرەزە وە ايشيكلەرنى يابيب اوتورماغيمزنى سويلەديلەر. اوزلەرى قورغاننك مهم نقطەلارى ايلە شهرگە چيقاتورغان جنوب دروازەسينى توتديلار. بز اوزيمزنى تماميلە سوغوش ايچندە سيزمە كدە ايديك.

ياواش-ياواش بزگە شو خبرلەردە ايريشدى: اوزبيكلەر يالغز تيمير يوللارنى بوزماقلە قالماى ، تلغراف وە تلفون سيملەرينىدە اوزوب تاشلاب، تيمير يول بويوندا سالنغان قاراوول اويلەرندەگى بارچا ايركەك ، خاتون وە بالالارنى برطرف ايتمشلەر وە جزاخ استاسيوندا تورت مأمورنى أولدورمشلەردى. بردەنبرگە شرق تاماندان بويوك وە قاپقارا توتون بولوتلارى يوكسەلدى: قوزغالانچيلار استاسيونداغى نەفتنىدە ياندىرمشلاردى. آراليقدا بزنگ يەگى قوماندان قيشلامزدا (لاگەردە) يەگى تدبيرلەر كورمشدى: قيشلامزدا سالنغان بوتون اوى وە سوپەلەرنى بوزدوردى. آچيقدا ياتونى ، سودان فائدەلەنونى منع ئەيلەدى.

نهايت كيچكە ياقين وقعەنگ قانداى باشلانغانينى اورگەنديك: ايسكى شهردەكى كيگ ميدانغا شهر آقساقاللارى ايلە شهر اطرافداغى قازاق آول باشلوقلارى چاقيريليب ، اولارغا توركستانليلارنگ سوغوش

جبهەلەرندە خدمت ايتەجەكلەرى حقنداغى بويروق بيلديريلگەن... غليانغا كيلگەن ييرلى اهالى هيجان ايچندە يەگى شهرگە تامان يورە باشلاغان. بو حادثەنى ايشيتكەن جزاخ قضا باشلوغى مير آلاى روكين ، وضعيتگە حاكم بولماق وە تينچلقنى احداث ايتمەك نيتى ايلە پوليس باشلوغى بيلەن ايسكى شهرگە باراركەن يولدا آراباسندان چيقاريليب أولدورولەدر وە پارچا-پارچا قيلنغان أولوگى كوچە توزلارى آراسينا قاريشادر. پوليس باشلوغى زوتوغلوفنگ أولدورولوشى داها زيادە دهشتلى ايدى. مير آلاينى كوزەتيب باراياتقان ايكى اوزبيكدە سادەچە أولدورولمشدى(*).

كيچ سكونت كيرگەندەك بولدى. بونيگلە برابر كيچە ، هەم بزلەر (يعنى 80 آوستريا ضابطى وە ياندغيلارى) هەمدە تيمير يولنگ بوزولووى ايلە اطرافداغى روس كوچلەرينگ تيز ايريشيب كيلە آلمايتورغانينى اويلاب قايغيروچى روسلار اوچون كوب بحرانلى كيچدى.»

«27نچى ايول 1916. تاڭ آغاردى. كيچەسى اوزبيكلەرنگ جزاخگە هجوم ايتەجەكلەرى كوتولگەن ايدى ، ايتمەديلەر. روسلاردا ، اوزلەرى اوچون اطرافدان ييتەرلك ياردەمچى كوچلەر كيليب ايريشمەگەنيدەن ، ايسكى شهرگە هجوم ايتوگە جسارت ايتەمەديلەر...

كيچ قايتادان آتيشلار ايشتيلدى. ساعت 8لەرگە توغرو بوتخانە قوگغراقلارى چاليناراق روس اهالينگ قورغانغا سيغينيشى بيلديريلمەكدە ايدى. عسكرلەردەن قوزغالانى باسترو حقنداغى روس پلانينىدا ايشيتديك. بو تاماداغى مستملكە سوغوشينگ ماهيتينى كورسەتو اوچون شايان قيد بولغان بو روس پلانى بويونچا اولچە ايسكى شهر روس عسكرلەرى طرفدان تالاناجاق ، سوگرا توپغا توتولوب ياندىريلاجاق ، ايشنگ دوامينىدە بوكون ايريشيب كيلەجەك قازاچيلار قيلاجاق ، يعنى اولار اطراف قيشلاقلارغا چيقيب ، هەر بر أولگەن روس اوچون أڭ آزندا يوز توركستانلينى أولدورەجەكلەردى...»

«28نچى ايول 1916. بزنگ يەگى قوماندان ، بز آوستريالىلارنگ

(*) بو ايكى اوزبيك تيلماچ ذاكر جان اوغلى ايلە ساقچى ييگت كاملدەن عبارتدر. ع.

تورکستان قوزغالانچیلاری ایلە برگە ایشلەشیب کیتەجەگیمز اندیشەسی ایلە، بزنگ بوتون تیلەکلەریمزگە رعایە ایتمەك اوچون کوزگە ایلینەرلك درجەدە غیرت کورسەتمەکدە ایدی. بوکون بزگە عینی حرکتلەرنگ سمرقند، تاشکند، خوجند وە فەرغانەدە هەم باشلانیب، تورکستانلیلارنگ عمومی هیجان ایچندە قوزغالدیقلاری معلوم بولدی.

روس عسکرلەرینكدە ایچدەن راحتسز ایکەنلکلەری شو وقعە ایلە تثبیت ایتلمشدی: بزنگ سوغوش اسیرلەرندەن بر نیچەسی مقتول میرآلای روکین اوچون یاسالغان تابوتنی روس عسکرلەری قاراماغندا قورغاندان حاستاخانەگە آلیب باراتلار ایکەن یولدا توسەتدەن «اوزبیکلەر کیلەیاتر!» دیگەن تاوش یوکسەلیر. روس عسکرلەریدە بو تاوشنی ایشیتەر-ایشیتمەس تابوتنی کوچە اورتاسینا تاشلاتیب، اسیرلەر بیلەن برگە قورغانغا قایتیب کیلەدرلەر...»

«29نچی ایول 1916. بوکوننگ اولگیسندەندە حدتلی بولاتورغانینی بزدەن هیچ کیم توشونمەگەن ایدی. بواولندیغمز رایوندا توسەتدەن قوراللانغان آتلق اوزبیکلەرنی کوروب قالدیق. روس ساقچیلار یوگوروب کیلیب، اوز سلاح آرقاداشلارینی وقعەدان خبردار ایتدیلەر. بیشیوزگە یاقین اوزبیك بولوندیغمز رایونغا کیرمشدی. بزنگ قوماندان تیز بز اسیرلەرنگ قورغانغا تیقیلیب قویولوشیمزانی امر ایتمشدی... امثالسز بر قارما-قاریشیقلق یوز بیردی. روسلار اوزبیکلەر طرفدان محو ایتلەجەکلەری قورقوسینا بیریلگەنلکلەرینی آچیقچا کورسەتمەکدە وە عجلە، هیجان ایچندە قورغانغا یوگورمەکدە ایدیلەر. روس پوپی ایسە بوتخانە قوڭغراقلارینی چالماقلە روس اهالیسینی قورغانغا قاچیب کیریشکە دعوت ایتمەکدە ایدی.

بوکون قورغان اڭ اینانچلی بر سیغینجاق ایدی. چونکە روس عسکرلەریلە تولوق ایدی. تاشکند وە سمرقنددەندە 200 پیادە عسکر ایلە ایکی توپنگ کیلیب قالیشی هەر آن کوتولوب تورادی.

بوکوننگ اڭ مهم وقعەسی ایکی توپنگ ایریشیب کیلیشی ایدی.

توپنگ بری ایسکی شهرگە، ایکنچیسی قوزغالانچیلارنگ هجوم ایتەجەکلەری استقامتگە قاراتیلیب اورناشتریلدی. بز تیرەزەلەریمزدەن بوتون حادثاتنی تعقیب ایتە بیلمەکدە ایدیك. بزنگ سول طرفیمزدان بر نیچە یوز آدیمدە تورلو استقامتلەرگە قاراتیلیب اورناشتریلغان توپلارنی ساعت 11 لەردە یانغین بومبالاریلە ایشکە سالیب، ایسکی شهرنی بر نیچە یرندەن توپغا توتدیلار. توپ اوتلارندان یانغان شهرنك توتونلاری آسماننی بولوت کبی قاپلادی. بوننگ اوستنە روس عسکرلەرینك آتلق قازاچی بولومی، قوزغالانچیلارنی تاغلارغا تارقاتو اوچون، 3میترچە اوزون نیزەلەریلە ایسکی شهرگە، باشقا بر قسمیدا بزنك قیشلا قارشیسینا تامان یورودیلەر. شایان دقتدر، کە اوزبیکلەر شو قادار مدهش آتیشلارغا معروض قالماقلە برابر، اوز شهید وە یارالیلارینی هیچ بریردە تاشلاب کیتمەسدەن اوزلەریلە برگە آت اوستندە آلیب کیتکەنلەر. توشدەن سوڭ ایسکی شهردەن قایتقان قازاچیلار تالانیب آلنغان نەرسەلەرنی آتلاریغا آرتیب کیلمەکدە ایدیلەر... ایسکی شهرنك بوتونلەی سویولوب محو ایتلدیگی، حتی قازاچیلارنگ اوچراتدیقلاری قارت کشیلەرنیدە درحال أولدورگەنلکلەری سویلەنیردی... اطرافداغی بارچا قیشلاقلاردا هەر طرفدان توپغا توتولوب یاندیریلمشدی»

«30نچی ایول 1916. تینچ بر کون، فقط أولدوروچی بر ایسیقلق بار (58° C). روس عسکرلەری آداشیب یورگەن بزاقلارنی، ایشەك وە ایتلەرنی آتیب أولدورمەکلە وقت کیچیردیلەر. یەڭی مسجدنی بوزوب خراب ایتمەك اوچون ایسکی شهر توشدەن سوڭ قایتادان بر ساعت قادار توپغا توتولدی. پیترسبورغدان قوزغالاننی باسترو اوچون «15 چاقریم محیطنداغی بوتون قوزغالانچی خلق یوقاتیلسین» دیگەن بر بویروق کیلگەنلگی، قوزغالان حرکتی باشلوقلارندان اوچ کشینگ روس أدارەسینە تسلیم ایتلگەنلگی، بو یردەکی قاماقخانەنگ یرلی قوزغالانچیلار ایلە تولغانلغی وە اولارنگ شو کونلەردە أولدورولەجەکلەری سویلەنیردی. روس عسکرلەری بوتون کوننی اطرافنی تالاماق، یاندیرماق وە أولدورمەکلە کیچیردیلەر.»

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«31نچی ایول 1916. شهر سوغوش میدانینا اوخشایدی. قورغاندا، کوچەده، کلیسا میداندا، هەر طرفدا اوردو یرلەشکەن. «جزا باتالیونی» آتالغان بر تابور کیلگەن. یاقینداغی پارکده هەم اوردو اورناشغان. اولارنڭ اشارەسی (Signale) بزنڭ تاماغاچا ایشیتلیر وه کیچەسی شرقیلاری‌دا. تالانچیلق آرتق شعار حالینی آلدی. بزنڭ اوستیمزده تورغان ساقچیلاردا آرتق باشقا نەرسەدەن سویلەمەی، بزلەرگه گلەملەرنی، تورلو کوموش زینت اشیالارینی، ایپەك رومالّلارنی وه مسجدلەردەن تالانغان قیمتلی توقوما اشیالارنی وه باشقا تورلو نەرسەلەرنی ساتماقچی بولادرلار. بو قیمتلی محلی صنعت اثرلەرینی بر نیچەگینه کوموش سومغا آلو ممکن ایکەن، اولارنی انسان قانیغا بویاب آلیشنڭ نه احاجتی بار ایدی. سالداتلار یەگی یەگی نەرسەلەر کیلتریب، چوقته کلەرینی پوللار بیلەن تیزلیکده لیم‌لیق تولدوروب آلمشلاردی. بو نەرسەلەرنی اولار احتمال برگنه سونگو سوقماسیله آلمشلاردی. ساقچی قولی (Patrouille) غا منسوب سالداتلار ایسه آتلاریغا تورلو ایپەك کورپه‌یاستیق، قیمتلی معدن ایدیشلەری وه باشقا تورلو بویوملار، اوی اشیاسی کبی تورلو نەرسەلەر یوکلەب قایتب کیلمەکده ایدیلەر. کیچ بولغاچ ویران ایتلمش ایسکی شهر تاماندا کوك اوت یالینی ایله قیزارمش وه بوتون هوا یانغین قوقوسیله تولمشدی.»

«برنچی آوغوست 1916. قامالغان وه کوپچیلگی خاتون وه بالاچاقالاردان عبارت بولغان یرلیلەردەن یاشرینچا چیقیب کیتب دالاداغی ایکین یرلەرینی سوغاروغا اورونوچیلارنی روس عسکرلەری توتوب سوروکلەب کتیردیلەر. یرلیلەرده قوللاریغا توشوره بیلدیکلەری روسلادان رحمسزچه اوچ آلماقدا ایدیلەر. اوزبیکلەر تاغلاردا چاچیلیب یاشاوچی روس مهاجرلەریگه هجوم ایتب، ایرکەکلەرینی أولدورمەکده وه خاتونلارینی تاغلارغا آلیب کیتمەکده ایدیلەر. یاقیندا ینەده بویوك بر اختلال یاسالاجاغی، بو حرکتگه 70 000 قوراللق کشینڭ قاتناشاجاغی وه

بولارنڭ ایمدیدەن جزاخ ایله سەمرقند آراسندا توپلانا باشلادیقلاری روایت قیلنماقدا ایدی...»

«2نچی آوغوست 1916. ایسکی جزاخ یر بیلەن یکسان ایتلگەن. کوزگه ایلینەرلك بوتون نەرسه یاندیریلیب بتیریلگەن. هەر طرفدا أولوكلەر وه تلف بولغان آتلار یاتادر. مەنه شولارنی اینْدی بز سوغوش اسیرلەری کوممەلیدرمز. بوتون أولوکلەرنی اوز یرنده کوممەك امری بیریلگەنیدەن، آت وه انسان أولوکلەری بر چوقورغا تاشلانیب آرالاش کومولدی. توپلو تورغان یرلەرده ایسه أولوکلەر کویدورولدی. یازنڭ یاندیریچی ایسیقلغندا بوتون هوا أواوك وه ساسیق حیوان لاشەلەرندەن بوزولوب کیتکەن وه میقروبلار ایله تولغان ایدی. شو سیرادا أڭ نفرتلی وحشیلکلەرگه شاهد بولغانلیغمزدا تأسف بیلەن سویلەمەلی. روسلار أولوکلەر آراسندا خیریللاب، جان چیکیشیب یاتقان یاریم أولوکلەرگه نیزەلەر تیقیب، اولارنی‌دا کومەرلك حالغا قویماقدا ایدیلەر. بو قادار قورقونچلو ایشنی بەجەرگەنلگیمز اوچون «ناچالنیك» بزگه کوب یمەك بیرگەنی کبی او بزنی تالانیب قورغانغا تاشیلغان نەرسەلەر بیلەن مثلا: کورپه، یاستیق، چای، تاماکی، قوروق میوه وه باشقا کوب نەرسەلەر بیلەن‌ده تأمین ایتمشدی...»

«4نچی آوغوست 1916. کیچه قایتادان کورولتولو توپ پاتیرتیلاری ایشیتمیشدیك. جزاخنڭ 20 چاقریم شرقنداغی زامین یاندا منتظم بر سوغوش بولغان ایدی. بوکون ایسه آرا‌سیرا توب آتیلماقدا. ینەده اطرافدان روس کوچلەری کیلیب توروبدر وه بولارغا قوماندا ایتەجەك گەنەرالنك‌دا کیلیشی کوتولەدر. جزاخگه باراتورغان کوچەلەرنڭ باریسی اورتولوب کیزلەتیلگەن اوقچاچارلار بیلەن توسولوب قویولغان. 4 توپ وه 2000چه عسکر امرگه حاضر. تاشکندده‌کی ایکی آیروپلانی‌دا بو یرگه کیلتریب، تاقیر تاغلار اوستندەن اوچوب، کشفیات ایشینی کیگەیترەکچیلەر. بزنڭ قیشلانی بوشاتماق احتمالی بارغان ساری‌اولغایماقدا»

«11نچی آوغوست 1916. بوکون کوب یاقیمسز بر وقعه کیچیر-

دیك. «ناچالنیك» اوز یاوری وه یوز قادار عسکر بیله‌ن توسه‌تده‌ن بزنگ قیشلاغا کیلیب، اوتکور بر تینتو یاسادی. بز یالغز کیینمه‌ك اوچون بیریلگه‌ن وقتدان‌غنا فائده‌له‌نیب، مهم نه‌رسه‌له‌ریمزنی بر نیچه ثانیه ایچنده‌یاشیرا بیلدیك. روسلارنگ بزنگ اوستیمزده‌کی نظارتی سوك درجه اوتکور ایدی. اولار تینتو چاغی، بزنی اویده‌ن چیقاریب، یوله‌کده سیراغا تورغوزوب، اوینگ آستینی اوستگه کوته‌ردیله‌ر وه هه‌ر طرفنی قیدیریب، بوتون اشیامزنی قاراب، بزنگ قوزغالانچیلار بیله‌ن قاتناشیغیمز بارلغینا دائر هیچ بر تورلو حجت تاپالمادیلار...

شونی‌دا آیتب اوته‌ی، که روس سالداتلاری تالاب توپلاغان شو قادار حیوانلاری اوچون چوپانلارغا محتاج ایدیله‌ر. اوزبیك چوپانلاری آرتق قایتب کیلمه‌یتورغانلاریدان، حیوانلارنی اوتلاتو اوچون آوستریا ضابطلارینی چوپان اولاراق بیلگیله‌دیله‌ر. بونیگله بز اوچون قیشلادا «حیوان باقیچی» دیگه‌ن یه‌گی بر رتبه چیقدی. قیشلادا بزگه قارشی آلنغان تدبیرله‌ر تکرار اورتادان قالدیریلدی...»

«14نچی آوغوست 1916. جزاخ قضاسنداغی قوزغالانی باسترو ایشی روسلارغا کوتولگه‌نیده‌ن کوب‌کوب قیینلقلار توغدورمشدی... تاغ ایته‌کله‌رنده‌کی قیشلاقلارغا کیتکه‌ن روس ساقچیلار قولی (Patrouille) ندان بر نفری‌ده کیری قایتمادی... اطراف أولگه‌نده‌ك وه کیچه‌سی شاقاللار تا بزنگ یاقینمزداغی قورغان دیوارلاریغاچا کیلیب اولاماقدا ایدیله‌ر.»

سوك سوز: سوگرادان آڭلادیغمزغا کوره، جزاخ حقیقتدا قوزغالان حرکتینك قایناغی بولغان ایدی. روسلار تورکستان خلقینگ بو اختلالی دولاییسیله تورکستانغا 100 000 کشیلك اوردو توپلاماق مجبوریتنده قالمشلاردی. نامانگاندادا بویوك قوزغالان یاسالغان، حتی قوزغالانچیلار ایکی روس اوقچاچارینی قولغا توشوروگه موفق بولغانلار، فقط او قوراللارنی قوللانونی ایچله‌رنده‌ن کیمسه بجه‌ره آلماغان...»

ویلفورت اثرینگ 76نچی بیتنده، روس اسارتی زنجیرینی قیریب آتماق أملی ایله قوزغالیش یاساغان تورکستان خلقینگ عصری قوراللارنی قوللانا بیلمه‌گه‌نلکده‌ن‌گنه موفقیتسزلکگه اوچراغانلغینی یازادر. ع.

✶

تورکستان مهاجرلرینه

عزیز یورتداشلار، 1916نچی ییلغی قوزغالیش تورکستان خلقینگ ملی قورتولوش وه اونگ اولتچیلق، یورتچیلق حرکتینگ مهم بر صفحه‌سینی تشکیل ایته‌در. مجموعه‌مزنگ شو سانندا ملی دعوا یولندا قیلنغان یالپی خلق قوزغالانی اوچون مهمچه اورون آیریلیب، او حقدا بعضی بر معلومات بیریلدی. تورکستان ملی نشریاتی تورکستانی یات اسارتنده‌ن قوتقارو نیتی ایله قیلنغان خلق قوزغالانینگ 20 ییللیغینی ایسله‌رکه‌ن، دنیانگ هه‌ر تامانیغا یاییلغان مهاجر توغانلاریمزاہی بولوندوقلاری شهر وه قیشلاقلاردا اوز آرا ییغیلیشیب، مذکور خلق قوزغالانی حقندا معلومات بیروچی توپلانیشلار یاساب اوتوگه چاقیرادر. «یاش تورکستان»

✶

ساویت قانون اساسیسی

بویوك آلمان دولت ایری بیسمارق «أداره‌سی انصافلی بولماغان بر ییرده قانون چیقارونگ فائده‌سی هه‌م یوق» دیگه‌ن ایدی. اوتکه‌ن اییونآیینگ 12سنده اعلان ایتیلگه‌ن ساویت قانون اساسیسینی اوقوغان بر کشی بیسمارقنك بو غایتده ساده، فقط کوب معنیدار سوزینی غیر اختیاری صورتده ایسله‌یدر. قانون اساسی متنی 11 اجنبی تیلگه ترجمه ایتیلب 15 میلیون نسخه نشر ایتلیب تارقاتیلمشدر. بو صورتله ساویت قانون اساسیسی یالغز ساویت وطنداشلاری ایمه‌س، دنیا افکار عامه‌سی محاکمه‌سینه وضع ایتیلمشدر.

بو قانون اساسی اعلان ایتیلیش مناسبتیله بوتون ساویت کشیله‌رینی

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولياز مىلار ئامبىرى

قاپلاب آلغان «سەوینچ» حقندا سوز قیلب اوتورونگ کیرەکیدە یوق. اونلار وقتیله «حربی قوممونیزم» دورەسینیدە عینی درجەدە سەوینچ ایله قارشی آلمشلار ایدی. اونی بتیرگەن (یەگی اقتصادی سیاست) «نەپ» دورەسینیدە اوندان آز بولماغان بر سەوینچ وە هیجان ایچندە قارشیلاغانلار ایدی. ساویت حکومتی ملتلەر جمعیتی وە ۆەرسای معاهدەسینە قارشی شدتلی کورەش سیاستی یوروتقاندادا ساویت کشیلەری اونی «اورا!» دیب باقیریشیب آلقیشلاغانلار ایدی. ایمدی ایسە عینی ساویت وطنداشلاری ساویت حکومتینك ملتلەر جمعیتی بیلەن دوستلشندان تویغولاری سەوینچ هیجانلارینی بتیرە آلمای زحمتلەنەدرلەر. ینە شو ساویت وطنداشلاری ۆەرسای معاهدەسینی ساویت روسیانگ یگانە قوروچیسی دیب کورە باشلاغانلار.

مجلس مؤسسان قوولوب تارقاتیلغاندان سوڭ توپلانغان 3نچی ساویت لەر قونغرەسندە لەنین «دەموقراسی بورژوآ دولتچیلگی فورملاریندان بریدر. بوتون سوسیالیزم خائنلەری اونگ آرقاسندان کیتەدرلەر. انقلاب بورژوآ قورولوشی چەرچیوەسندەن چیقماغان آنلاردا بزدە دەموقراسی طرفینی توتدوق. فقط انقلابنگ باریشندا سوسیالیزمنگ ایلك یانغینینی کورونچە، بز پرولەتار دیکتاتورلیغی یولینی توتدوق وە بو یولدا قطعی صورتدە تورماقدامز» دیگەن ایدی.

لەنینك بو سوزندەن 18 یل کیچدی... لەنیننگ وارثی ستالین طرفدان حاضرلانغان قانون اساسیدە «پرولەتار دیکتاتورلیغی» دیگەن تعبیرنی قوللانودانداوا واز کیچیب، بار کوچی بیلەن باقیریب، لەنین طرفدان «بورژوآ دولت فورمی وە سوسیالیزم خائنلەرینگ گنە تیلەگی» دیب کورسەتیلگەن «دەموقراسی»نی تلقین ایتب اوتورادر. اوقتیله لەنین بیلەن برلکدە دەموقراسینی تلعین ایتب، اونی بوتون بختسزلکلەرنك منبعی دیب کورگەن ساویت وطنداشلاری بوکون ستالین ایله برلکدە «یاشاسین دەموقراسی!» دیب باقیریب، ایمدیگەچە مقدس ساناب کیلدیک

لەری پرولەتار دیکتاتورلیغی یرینە «دەموقراسی» کیچمەکلە «ساویتلەر اتفاقی حقیقی مفهومدە بوتون زحمتکش خلق دولتی بولادی» دیگەن فکرلە سەوینچلەرینی هیچ قایغا سیغدیرا آلمای یاتادرلار.

یەگی قانون اساسی پروژەسی مناسبتیلە ساویت کشیلەرینگ کوزسەتمەکدە بولوندیقلاری سەوینچ وە هیجان باغیرتیلارینا اعتبار ایتمەسلك کیرەکلگینك اصل عامللەری مەنە شونلاردر.

تیشقی دنیا افکار عامەسندە یەگی ساویت قانون اساسیسنە قارشی ایناناماسلق کوچلیرەك کورونەدر. بورژوآ غازیتالارینگ بوتونیسی اونی منفی قارشیلادیلار.

ساویت دوستی غازیتالاردان فرانسوز خارجیەسینگ رسمی ناشر افکاری سانالغان «تاڭ» (Le Temps) غازیتاسینگ ساویت قانون اساسیسنە قارشی آلدیغی غایتدە کیسکین تنقیدی قاراشینی آیریچا قید ایتب کیتش کیرەك. بو غازیتانگ باش مقالەسی، یعنی فرانسوز خارجیەسینگ رسمی قاراشی بولوب، „Le Mirage de la Constitution Soviétique“ دیگەن باشلوقلیدر. فرانسوز سوسیالیستلەری باش ناشر افکاری «پوپولەر» („Le Populaire“) دە بوندان آز منفی قاراشدا ایمەس. آوروپا قوممونیستلەری مستثنا بولغانی حالدا، آوروپا افکار عامەسینگ ساویت قانون اساسیسی پروژەسینە بو قادار منفی قاراشیدا ساویتلەرنگ اوز تجربەسینە نیگیزلەنگەن.

☆ ساویت قانون اساسیسنە بزنگ قاراشیمز ایسە هەر نەرسەدەن اول اوز ملی کورەشیمز باقیمندان اولاجاق. نە اونگ آیریم نقطەلاری وە نەدە عمومی روحی بزنی «قازانا» آلادر. بز ساویتلەر اتفاقینا معین باقیشلا یاناشامز. یورتمزنی، روسیانگ قیزیلغا بویانغاندانغنا عبارت بولغان، ساویتلەر اتفاقینا هەر قاندای بر شکلدە باغلایتورغان بر قانون اساسینی بز رد ایتەمز. فقط بو وضعیتمز هیچ بر صورتلە بزنگ بو قانون حقندا فکر سویلەب کیتو حقمزنی نزع ایتمەیدر. چونکە ایمدیکی وضعیتدە اونگلە بزنگ یورتیمز وە خلقمز مقدراتی باغلیدر.

پروژەنك 2نچی قسمینك 13نچی مادەسی ساویتلەر اتفاقینی تیک حقوقلو ساویت جمهوریتلەرینگ اوز ایستەگی بیلەن برلەشەسندەن توزولگەن «متفق سوسیالیست ساویتلەر جمهوریتی» دیب بیلگیلەیدر. بو متفق تیک حقوقلو جمهوریتلەر توبەندە گیلەردر:

1) روسیا فەدەراتیف سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
2) اوقراینا سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
3) بەلوروسیا سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
4) آذربایجان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
5) گورجستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
6) ئەرمەنستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
7) تورکمەنستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
8) اوزبیکستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
9) تاجیکستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
10) قازاغستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی؛
11) قیرغیزستان سوسیالیست ساویت جمهوریتی.

بو صورتلە ساویتلەر اتفاقی ایمدیگەچە بولغان یدی یرینە اون بر «تیک حقوقلو» سوسیالیست جمهوریتلەری برلەشەسندەن توزولەدر. یەگی قانون اساسیدە تورکستانداغی مختاریتلی جمهوریتلەردەن ایکیسی، یعنی قازاغستان ایلە قیرغیزستان، اتفاق جمهوریتلەری قاتارینا آلینمشدر. ایمدیگەچە روسیا فەدەراسیونینا تابع بولغان قارا قالپاق مختار جمهوریتیدە اوزبیکستان ایچینە آلنمشدر. (26نچی مادە).

17نچی مادە متفق جمهوریتلەردەن هەر برینگ ایستەگەندە ساویتلەر اتفاقدان آیریلا بیلو حقینی بیلگیلەیدر.

ایسکیدە هەر متفق جمهوریتنك ایستەگەندە اتفاقدان سربست آیریلا بیلو حقی دەقلاراسیون، یعنی بیانامە، شکلندە تانیلغان ایدی. بونگلە برابر او معناسز سوزلەردەن گنە عبارت بولوب کیلدی. ایمدی مخصوص بر مادە حالندا قانون اساسیغا آلیشی ایلە اونك حقیقتغا آیلانب کیتووینی اویلاب

اوتوروشغا اورون یوق. بوگا رغماً، اساس اعتباریلە، بو ایستەگەندە سربست آیریلا بیلو حقی مسئلەسی بوتونلەی اهمیتسز سانالا آلمایدر. ایجابندا بو جانسز حرفلەرگە جان کیریتو تورکستان (وە باشقا ملی أولکەلەر) قوممونیستلەرینگ ملی شعورلاریندان آسیلیدر.

☆ یالغز ساویت وطنداشلارینا بیریلگەن حریتلەرنی ساناب چیقو اوزی کوبگنە ییر آلیرلق بر نەرسەدر. فقط بو حریتلەرنگ بوتونیسی «سوسیا-لیزم قورولوشینی محکملەمەك» اوچونگنە بیریلگەن. باشقاچا قیلیب ئەیتکەندە سوسیالیزم قورولوشی حقندا بولشەویزم پروغرامندا یازیلغاندان باشقا هیچ بر تورلو فکر بیان ایتو وە یا سوسیالیزمنی تنقید ایتورگە أذن بیریلمەیدر.

ساویت قانون اساسیسینگ 126نچی مادەسی داها زیادە قیزیقسنار-لقدر. مەنە او مادەنگ تولوق متنی:

«زحمتکشلەرنگ منافعینا توفیقاً خلق کتلەسینگ مستقل تشکیلات یاراتو وە سیاسی فعالیتدەکی حرکتلەرینی انکشاف ایتدیرو غایەسی ایلە ساویتلەر اتفاقی وطنداشلارینا همکارلار اتفاقی، قوئوپەراتیف برلکلەری، یاشلار اویوشمالاری، سپور وە (وطن) مدافعەچیلاری تشکیلاتلاری، حرثی، تەخنیکی وە علمی اویوشمالاردا برلەشە بیلمەك حقی بیریلەدر. اهالینك ایشچی صنفی وە باشقا طبقەلاریندا‌غی داها فعال وە اوزینی حس ایتە بیلەتورغان، شعورلو عنصر، زحمتکشلەرنگ سوسیالیزم قورولوشی کورەشندەکی آلغی قاتاریندا زحمتکشلەرنگ اجتماعی وە دولتی قورولو-شندا یولباشچی بولوب کیلگەن دستەسی ساویتلەر اتفاقی قوممونیست فرقە-سینی تشکیل ایتەدرلەر.»

بو مادەنی یاخشیلاب اوقوب اونگ مضمونی اوستندە بر قادار دقتلە اویلانغان بولساگیز، بو مادەنگ ساویت قانون اساسینگ وطنداشلارینا بیرگەن بوتون «حریتلەری»نی بتیرەدر، دیگەن برگنە توغرو نتیجەگە کیلیرسگز.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بر آزدا آلغا باسیب 141نچی ماده‌گه یاناشیک. او ماده‌ده (ساویت تشریعی مؤسسه‌لرینه) «سایلاو اوتکه‌زیلگه‌نده نامزدلەر قویو حقی اجتماعی تشکیلاتلار وه زحمتکشله‌ر اویوشمالارینا: قوممونیست فرقه‌سی تشکیلاتلاری، همکارلار اتفاقی قوئوپه‌راسیونلار، یاشلار اویوشمالاری، حرث اویوشمالارینا حصر ایتیله‌در» دیلگه‌ن.

ایلك باقیشدا بو یرده سانالغان تشکیلاتلارنك بوتونسی تیگ حقوقلو کبی کورونه‌در. فقط 126نچی ماده‌ده قیلنغان آیرمالارانی خاطرلاساگز، او یرده «آلداغی فعال وه اوزله‌رینی حس ایته بیله‌تورغان شعورلو وطنداشلار قوممونیست فرقه‌سینی تشکیل ایته‌جه‌کله‌ر» دینیلدیگینی کوره‌سز. بونی باشقاچاراق قیلیب ئه‌یتکه‌نده قوممونیست فرقه‌سینا کیرمه‌گه‌ن کشیله‌ر فعال وه اوزینی حس ایته‌تورغان شعورلو سانالا آلمایدرلار. قوممونیست فرقه‌سینا کیرمه‌گه‌ن 98% (یوزده 98) ساویت وطنداشلاری، مثلاً: عالمله‌ر، پروفه‌سورلار، معروف ته‌خنیکه‌رله‌ر، هکیمله‌ر، مهندسله‌رده‌ن قوممونیست فرقه‌سینا کیرمه‌ك ایسته‌مه‌گه‌نله‌ر ساویت قانون اساسیسنده غیر فعال، غیر شعوری، اوزینی حس ایته بیلمه‌یتورغان، عقلی تولماغان عنصر دیب قبول ایتیلمه‌لیدرله‌ر.

عجبا ساویت تشریعیه‌سنده بو غیر فعال وه غیر شعوری طبقه‌نگ لیسته‌له‌ریله مبعوث بولغان کشیله‌رنگ رولی نیمه بولادر؟ عموميتله کیم بو شعورسز، عقلی یتیشمه‌گه‌ن طبقه‌نك نامزدی بولوب سایلاونی قبول ایته‌ر ایکه‌ن؟ — بو سورغونی قویو اوگا جواب بیرونی ایجاب ایتدیره‌در. حقیقی مبعوث نامزدلیگی قوممونیست فرقه‌سی طرفدانغنا قویولغانلار بولادر.

بویله‌لکله «بوتون زحمتکشله‌ر دولتنده»ده حاکمیت برگنه قوممونیست فرقه‌سی قولندا قالا بارغان بولادر. بو صورتله ایسکی روس پروله‌تاری دیکتاتورلیغی ره‌ژیمینگ بوتون یاقیمسزلقلاری یه‌گی قانون اساسی آرقاسینا یاشیرینب قالا باراجاقدر.

بز ساویت قانون اساسیسی حقنداغی شو یازینی بتیره‌ر آلدندا او-

زیمزنگ اساس وضعیته‌زنی بوتون قطعیتیله بر داها ایسله‌ب اوته‌یلیك:

هیچ قاندای بر ساویت قانون اساسیسی بزنی قانیقترا آلمایدر؛ تورکستاننك ملی غایه‌سی روسیانك اسارتنده‌ن بوتونله‌ی قورتولماقدر.

یه‌گی ساویت قانون اساسیسی بزگه اوز ملی قورتولوش کوره‌شمزنی دوام ایتدیرمه‌ك، اونی قیزدیرماق اوچون کیره‌کلی کوچنی بیرمه‌لیدر.

«بر وه ایرکین تورکستان» بزنگ سوك هدف وه دائمی شعاریمزدر.

چوقای اوغلی مصطفی

تورکستاندا «تیل سیاستی»

کوبده‌نبیری حاضرلانیب کیله یاتقان تورکمه‌نستان ساویت تیل قورولتایی نهایت اوتکه‌ن مای ایچنده توپلاندی. قورولتایغا یالغز تورکمه‌نستان وه تورکستاننك باشقا قسملاریندان ایمه‌س، ساویت روسیانگ مرکزنده‌نده آتاقلی «عالمله‌ر» قاتناشدیلار.

تورکستاندا تورك تیلی وه تورك کولتوری باشینا کتیریلمه‌کده بولغان فاجعه صحنه‌له‌رنده‌ن برینی تشکیل ایتکه‌ن بو توپلانیش حقیقتاده بر فاجعه صحنه‌سی بولوب کیچدی. بو یالغز بز تورکستانلیلار، تورکستان ملی منافعی باقیمندان ایمه‌س، حتی ساویت روسیا نه‌یره‌گبازلیغی باقیمندان‌دا بر فاجعه صحنه‌سی بولدی... او یرده روسلق، روسچیلق ایله تورکلك، تورکستانلیلق چارپیشدی.

1934نچی یلی اوزبیکستاندا، داها اول وه سوگرا باشقا تورك «ملی ساویت» جمهوریتله‌رنده اوتکه‌زیلدیکی کبی بو یرده‌ده قونغره املا وه آتامالار مسئله‌سی بیله‌ن مشغول بولدی.

املا حقنداغی ساویت پروژه‌سینی پوتسه‌لویه‌فسکی، آتامالار اوستنده‌کی پروژه‌نی‌ده بوغدانووا اسملی بریسی سویله‌دی. بو معروضه‌لارنگ ایکیسی‌ده یالغز تورکلك، تورکستانلیق، تورك کولتوری، تورك تیلی،

تورکمەن شیوەسینه یات بولوب قالماسدان عمومیتله علمی کوروشکەده بوتونلەی یاتدر. هەر ایکی معروضەدادا حاکم نقطه ساویت حکومتینك تورکستاندا یوروتوب کیلمەکده بولغان روسلاشترما تیل وه کولتور سیاستیدر. ذاتاً بو جهتنی معروضەچی بوغدانووا اوزی آچیق سویلەب بیرمەکدەدر. او «هەر کیمگه معلوم بر نەرسەدر، که بز تیل مسئلەلەرینی سیاست مسئلەلەرندەن آیرا آلمایمز. اگرده تیل قورولوشی ایشینگ بوتون ساحەلاری اوستنده دقتله بر کوز کیزدیرسەك بونلارنك بوتونیسنده ملتچیلك ایزلەری کورەمز» دیدر. («تورکمەنسکایا ایسکرا» 26. 5. 36).

بزنك اوچون بو قونغره کوب جهتدەن کوتولگەندەن مهمرەك بولوب چیقدی. برکره او ساویت روسیانگ کولتور ییقیچی، ییرتقیچ سیاستینی اوز وثیقەلاریله قایتادان اثبات ایتکەن بولدی. ایکنچی طرفدان او قوممونیستلك مفکورەسی تأثیری آستندا ساویت روسیا دیکتاتورلیغی سیاستی چەرچیوەسی ایچنده ییتیشمەکده بولغان یاش انقلابچی تورکستان تورك ملتچیلگی مقاومتی وه اونگ بو ساحەدا مدافعه ایتدیکی نقطهٔ نظرلەرینی آچیق کورسەتدی.

عمومیتله قونغرەده سویلەنگەنلەر، بالخاصه ساویت سیستەمی باشلوقلارینك کتیردیکلەری مثاللار ساویت حکومتینگ سیاستندەکی شدتنه رغماً تورکستان ملتچیلگینگ تیل وه کولتور ساحەسندا حالا قیریلا آلمادیغینی کورسەتمەکدەدر.

فرقه کاتبی، حکومت باشلوغی، معارف قومیساری کبی مسئول کشیلەر طرفدان سویلەنگەن اوزون نطقلار، قونغره آلدیندا وه قونغره مجلسلەرنده بولوب اوتکەن مناقشەلەردەن تورلو یوللاراله غازیتا بیتلەرینه کیچیب قالغانلاریدا بو ملتچی عنصرلارنگ ساویت تیل سیاستنه قارشی تنقیدلەری، اوز پروغراملاری حقندا بر فکر ایدینمەك اوچون ییتەرلکدر.

☆ تورکمەنستاندا 1930نچی ییلی برنچی تورکمەن تیل کیگەشی یاسالغان ایدی. او زمانغا قادار تیل وه کولتور ایشلەرینگ باشندا توروب سوگرادان ملتچیلکله عیبلەنب قاماقغا آلنغان بوری اوغلی کوموش علی وه

یولداشلاری تورارلار ایدی. بو غروپ 1930نچی ییلی کیگەشنده اوز پروژەلەرینی اوتکەزدیلەر. سوگرادان بو مسئلەده ملتچیلك ایزی کوردیکی اوپینه توشکەن ساویت حکومتی 1931نچی ییلی بولارنی برطرف ایتب، تیل قورولوشی مسئلەسنده ملتچیلك ایزلەرینی بتیرگەنینه قانع بولغان ایدی.

مەنه ایمدی بو قونغرەده فرقه کاتبی آتنا محمد اوغلی ملتچیلەرنی، سیاستاً، تا او زمان ییقان بولوب کورونسەلەرده ایشده اولارغا قارشی سوك کونلەرگه قادار هیچ بر نەرسه قیلالمای کیلدیکلەرینی، تیل قورولوش مسئلەسینگ بوتونلەی شو ملتچیلەر نظریەسی تأثیری آستندا قالیب کیله یاتقانینی، ساویت تیلچیلەرینگ آغیزلارینی آچیبغنا اوتوردیقلارینی سویلەب بیردی («تورکمەنسکایا ایسکرا» 27. 5. 36). معارف قومیساری دولت محمد اوغلی ایسه «بز ایندیگەچه ملتچیلەر قولندا قالیب کیله یاتقان ایسکی تیلچیلك نظریەلەرینی ایستەمەیمز» دیدر. (عینی غازیتا 22. 5. 36).

ساویت تورکمەنستانینك باش غازیتاسی «تورکمەنسکایا ایسکرا» (18. 5. 36) تیل قونغرەسینه آتاب یازدیغی باش مقالەسنده «اونلارنی (بوتون ساویتلەر اتفاقینا تابع خلقلارنی) برلەشکەن، بر تیلده سویلەیتورغان بر کولتورگه قوشوب یوبارو شرائطینی حاضرلاماق اوچون ملی کولتورنی تکامل وه انکشاف ایتدیرو کیرەك» دیگەن ستالین سوزینی کتیریب قونغره اهلینی شو مهم غایەنی اونوتماسلققا اوندایدر.

فرقه کاتبی آتنا محمد ایسه «بز ملی کولتور قورولوشمزدا اوزیمزنی بوتون ساویتلەر اتفاقی وه عموم بین‌الملل انقلاب حرکتی میداندا بولوب تورغانلاردان تاش دیوارلار بیلەن آیریب ساقلای آلمایمز» دیدر. («تورکمەنسکایا ایسکرا» 27. 5. 36). تورکستان تورك کولتوری نامینا ایشلەنمەکده بولغان بو میرزەلکنگ قای استقامتده بولغانلیغی، تورکمەنستانداغی کولتور قورولوشی بناسینگ حقیقتاده هەر طرفغا ایشیگی بولوب بولماغانلیغی، یوقسا بر طرفغا دروازه آچیب، باشقا طرفلار «تاش دیوار-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

لار» بیلەن بورولوب آلنماقچی بولنغانلیغی بر آز قویوداغی تەفصیلاتدان آڭلاشیلاجاقدر.

بر طرفدان ملتچیلەرنی تارمار ایتدیك ، بتیردیك دیب باقیردیقلاری ، ایکنچی طرفدان توپلاندیقلاری یردە ملتچیلەرگە قارشی کورەش آچودان باشقا ایشلەری بولماغانلقدان توقان منطقسزلقنی آڭلاغان بولسا کیرەك ، کە آتنا محمد اوز نطقندا ملتچیلك بحثنە کرەرکەن شو اوپورولوشنی تولدوروشغا کوب گنە اوروندی. اونڭ کورسەتوونچە ملتچیلەرنڭ یالغز ایشدەگی ایزلەری ایمەس ، حتی اوزلەریدە حالا بیتمەگەن ، اونلار حالادە شرائطغا اویغون بر شکلدە کورەشمە کدەلەر. او اوزینڭ بو ادعاـ سینی قطعیلەشترەمەك اوچون یاتین زمانلاردا یازیلغان حتی قونغرە باشلانار آلدندا وە قونغرە مذاکرەلەرندە سویلەنگەنلەردەن مثاللار کتیرەدر. او ، «یرلی ملتچیلەرنڭ توب نظریەلەری نیمە؟» دیگەن سورغونی بیریب اوزیچە جواب قایتارادر.

«بوری اوغلی ، گەلدی اوغلی ، قول محمد اوغلی جنسندەن ملتچیـ لەرنڭ جدی علمی بر کوروشکە تایانغانلقلارینی سویلەش کیچیریلمەس بر یاڭلیشلق بولور ایدی. بونگلە برابر بو جهت اونلارنڭ بوتون غداـ سینی «پان تورکیستلك» (تورك برلگی) قایناغندان آلغان «تەسکەـ ریچی ملتچیلك» نظریەلەرینی آچیب کورسەتب اوتوشنی منع ایتمەیدر. مەنە گەلدی اوغلی ، بوری اوغلی ، فرید افندی وە باشقالارنڭ فعالیتندەکی پانتورکیستلك چیزیغینی کورسەتەتورغان بر نیچە مثال:

گەلدی اوغلی حتی 1935نچی یلی «تورکمەنستان» غازیتاسندا تورکمەن تیلینك قورولوشی وە یەگی آتامالار حقندا:

«هەر قاندای بر نەرسەنی آتاماق اوچون اوز تیلیمزدە آتاما تاپیلماـ غان تقدیردە اوزبیك ، قازاق ، تاتار ، آذری... کبی اوز توغانلاریمز تیللەـ رینە مراجعت ایتب ، چین تورك سوزلەرینی سایلاب آلیشمز کیرەك. ایکنچی نوبتدە یعنی بونلاردا تاپیلماغان تقدیردە اویغور ، چاغاتای ادبیات دورەلەری ایسکی تورك ادبی تیللەرینە مراجعتلە اونلاردان آلیش کیرەك. قیسقا قیلب

ئەیتکەندە آتامالار بحثندە بر طرفدان تیلیمزنی بایتیشمز ، ایکنچی یاقدان اونڭ کیڭ (تورکلك(*) قاراقتەرینی ساقلاشیمز کیرەك. اگردە مسئلەـ نی تیلیمزنی مطلقا باشقا بر تیلنڭ تأثیرینە بویسیندیرو شکلندە قویاتورغان بولساق ، کیلگ ، هیچ اویلابدا اوتورماسدان ، شو باشداناق اوز توغان تورك قومشولاریمزدان بری تیلندەن ، ایسکی چاغاتای وە اویغور ادبیاتلاـ ری بایلقلارندان یات تیللەر بیلەن قاتیشماغان تازە تورك سوزلەرینی سایلاب آلا باشلایمز» دیب یازادر.»

آتنا محمد سوزینە دوام ایتب:

«مەنە ایکنچی بر مثال: فرید افندی تورکمەن تیلی حقندا یازغان بر یازیسندا «هەر تورك بالاسی اوز تیلینڭ کیلەجەگینی بیلگیلەگەندە تورکـ لك اویی بیلەنگنە ایشلەیدر» دیب یازدی» دیگەندەن سوڭ «بوکوندە ایشلەب یورگەن کشیلەرنی اورتاغا تەرتیب کورەیلك دیب قارا خان ، موسی اسماعیل وە باشقالارنی آتایدر.

فرقە کاتبی سوزینە کورە ، 1931نچی یلی چیققان تورکمەنچە غراـ مەرندە «خلافت دوری» عثمانلی تورکچەسینە باغلانب آچیقدان آچیق تورکچیلك قیلغان قارا خاننڭ حالادە بو کوروشندە قالیب کیلە یاتقانی فرقە مرکزنچە معلوم ایمش. ینە شو قارا خان قورولتای حاضرلیغی دورـ لەرندە یازغان بر یازیسندا «بزنڭ اوستمزگە توشکەن ایڭ مهم وظیفەـ لەرنڭ بری مستقل تورکمەن ادبی تیلی نیگیزینی حاضرلاماقدر وە مخدوم قولی وە باشقا ایسکی تورکمەن بویوك یازیچیلارندان بحث ایتب ، تورکـ مەن خلقینا قاراتیب «اونلار سزنڭ بوتون یارارلقلاریگز ، کەمچیلکلەـ ریگزنی یاخشی بیلیب ، اونی توغرو افادە ایتب ، یول کورسەتکەن حقیقی رهبرلەریگز وە چین ملت خادملەری ایدی.» وە یەگی آتامالار مسئلەسینە تماس ایتکەن بر یازیسندا «سوسیالیزم ، اینتەرناسیونال وە باشقا شونڭ کبی سوزلەر ، باشقا تورك اوروغلارندا بولغانی کبی بزدەدە عربچە سوزلەر بیلەن افادە ایتیلگەنلەر. بو آتامالار تورکمەن اوقوچیسی اوچون یات سوزلەر

(*) بو تعبیر ساویت غازیتاسی طرفندان تیرناق ایچینە آلنمشدر.

ایمەس. او بونلارغا اورگەنب قالغان. اونگچون بونلارنی «بین‌الملل» دیب آتالیب کیلمەکدە بولغان یەگی سوزلەر بیلەن آلماشتریب یورو کیرەك ایمەس» دیب یازغان.

قول محمد اوغلی اوغوز داستانی حقندا یازغان بر یازیسندا «ادبی باقیمدان بو داستاننك تیلی باشقا تورك اوروغلارینا بولغانی کبی تورکمەن اوچون‌دە کوب مهمدر» دیب یازغان.

موسی اسماعیل اوغلی قونغرە مناسبتیلە سویلەگەندە «مەن بین‌الملل آتامالارغا قارشی ایمەسمەن. فقط (بوندای بر بهانە ایلە) تیلیمزنی روس سوزلەری باسقینی آستندا قالدیریلووی بزنگ اوچون بر خورلقدر» دیدر.

توپلانغان قونغرە حقندا «بو قونغرە تورکمەن تیلینی یاگلیش مجراغا سالیب یوباراجاق. بزدەدە تاتارلارداغی وضعیت توغاجاق. اونلار داها اول روسلاشتریلغان تیللەرینی ایمدی یوقالتادا باشلادیلار» دیدر.

تورکمەنستان باش غازیتاسی «تورکمەنسکایا ایسکرا» قونغرەغا آتاغان باش مقالەسندە ملتچیلەرنك فعالیتندەن بحث آچیب «بوتون دوشمان عنصرلار تیل مسئلەسینگ اهمیتینی غایتدە یاخشی آگلادیلار. بوتون ملی جمهوریتلەردە، او جملەدەن تورکمەنستاندا تیل مسئلەسی بوش ییرگە شدتلی کورەش میدانی بولمادی. ساویت حکومتی عمری اوزونی تورکمەنستاندا یەگی تیل قورولووی ایشندە ملتچیلەر بار کوچلەری بیلەن قارشیلق ایتب کیلەدرلەر» دیدر.

تورکمەنستاندا تیل سیاستی ایشلەرینك ساویت حکومتی ایستەگەندیك یورومەگەندەن بحث ایتب کیلگەن حکومت باشلوغی آتابایوف اونگ سبیلەرینی ساویت تیلچیلەرندەکی سوادسزلق، غیرصمیمیلك اوستنە بوساحەدە «پان‌تورکیستلك» وە ملتچیلك نظریەلەری تأثیری کوچلو بولغاندا تاپادر.

تورکمەنستان معارف قومیساری دولت محمد اوغلی ملتچیلەرنگ تیلچیلك ساحەسندا تعقیب ایتدیکلەری غایەنی «تورکمەن تیلینی، بونگلە تورکمەن خلقینی بوتون ساویتلەر اتفاقی خلقلارینا اورتاق سوسیالیزم قورولوشندان آیریب آلیب قالماق» بولغانلیغینی سویلەیدر. ساویت معروضە-

چیسی بوغدانووا ملتچیلەر طرفدان کورولمەکدە بولغان قارشیلق چیقشلار، تیشقی کورونوش اعتباریلە تورلوچە بولوب کورونسەدە، هدف اعتباریلە بر بولغانینی، اصل عمومی هدفنك «ملی تیلنی سوسیالیزم قورولوشی آقینلاری تأثیرندەن ساقلاب قالماق» بولغانلیغینی سویلەیدر.

معارف قومیساری تیل مسئلەسندەکی ملتچیلك آقینینی 1) اوتوب کیتکەن ایسکی ادبیات تیلینی یەگیدەن یاییب، محکملەمەك؛ 2) بویوك شیوەلەردەن برینك اوستوملیگینی قورماق؛ 3) بین‌الملل آتامالارنی تورکمەنچەگە کیرگیزمەسلك کبی غایەلەر تعقیب ایتدیکینی سویلەیدر.

ایمدی بو کیچیك-کیچیك نمونەلەرینی نقل ایتدیگمز تارتیشمانی بر پارچا تحلیل ایتب کورەیلیك. تورکمەن، عمومیتلە تورکستان تیلچیلەری، یەگی ادبی تیل قورولوشندا، هەر نەرسەدەن اول تیلنگ اوز بایلیغینا تایانماقچی بولادرلار. تورکمەن تیلچیلەری‌دە ساویت روسیا سیاستی یوزندەن تورلو تیللەر حالندا قبول ایتمەك مجبوریتندە بولوندوقلاری تورك تیلی شیوەلەری بایلقلارینی استفادە ایتە بیلەجەکلەری ایگ طبیعی بر منبع دیە قبول ایتمەکدەدرلەر. ساویت سیاستی یوزندەن هەر قاندای بر آغیرلق چیقماسین اوچون مراجعت ایتەجەکلەری شیوە-تیللەرنی‌دە «اوزبیکچە، قازاقچا، تاتارچا، آذری تورکچەسی» دیە آچیق کورسەتمەکدەلەر. تورکمەنچەنك اوزندە وە تورموشدا قوللانیلماقدا بولغان تورك شیوەلەرندە تاپیلماغان سوزلەر، آتامالار اوچون اویغور، چاغاتای ادبیاتی دورەلەری کبی عینی تیلنك تاریخی بایلیغینا مراجعت ایتمەکچی بولادرلار. هەر ایکی تقدیردەدە تازە تورك کوکندەن بولغان سوزلەرنی ترجیحاً آلماقچی بولادرلار.

ساویت سیاستی ایسە بو کوروشنی «پان‌تورکیستلك» دیب کورسەتب بوندای حرکتلەرگە قطعیاً یول بیرمەیەجەگینی سویلەمەکدەدر.

☆ ملتچیلەرنی «برادر جمهوریتلەر تیللەری» تأثیرینی قویماسلق اوییلەن عیبلەمەکدە بولغانلقلارینی‌دا یوقاریدا کورگەن ایدیك. ایمدی اوزبیکستان، قازاغستان، قیرغزستان، تاتارستان، باشقوردستان، آذربایجان

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ساويت جمهوريتلەرندە ياشاغان خلقلاردا «شو برادر»لەر قاتارينا كيرەـ
ديمى ؟ يوقسا توركستانليلار اوچون گەنەرال قوروپاتكيننڭ كورسەتديكى
«روس برادرلەر»دەن باشقا قارداش تانيلماديمى ؟ بو جمهوريتلەرنڭ بوتوـ
نيسندە سويلەنگەن تيل ، بوتون بايليغى بيلەن ، ساويت قانون اساسيسنچە
روسچا بيلەن تيڭ حققا ايگە بولغان رسمى تيللەر سانالادر. ايمدى بو
عينى مملكتدە رسمى تيل ديب قبول ايتيلگەن تيللەردەن بريسنڭ تأثيرـ
ندەن قاچماق ، ايكنچيسينڭ تأثيرينى ايزلەمەك گناە سانالماقدادر.
تور كمەن تيلچيلەرى تيلنى اوز تاريخينە باغلى بر صورتدە انكشاف
ايتديريشنى اونى تاريخندەن آيرماسلقنى تيلەيدرلەر. ساويت حكومتى ايسە
بوندان خلق كتلەسينك تورموشدا سويلەشكەن تيلندەن آيريلو ديگەن بر
نتيجەنى چيقارماقچى بولادر. تور كمەن تيلچيلەرى كيرە كلى سوز ، آتاماـ
لارنى تور كمەنچە ، توركچەنڭ اوز بايلغندا قيديرماقچى بولادرلار.
ساويت حكومتى ايسە بونى تور كمەنچەنى «تجريد» ، اونى «برادر» خلقلار
تيللەرى تأثيرندەن آيرماق ديب كورسەتەدر. تور كمەن تيلچيلەرى خلق
طرفندان بەنيمسەلگەن ، خلقنڭ آڭلاشدا هيچ بر تورلو زحمت چيكمەـ
ديكى يات سوزلەرنى ساقلاماقچى ، اونلارنى ساقلاونى خلق اوچون يات
بولغان يەڭى «بين‌الملل» آتامالار بيلەن آلماشتروغا ترجيح ايتەدرلەر.
ساويت حكومتى ايسە بوندا «پان‌تور كيستلك» ، «پان‌اسلاميستلك» ايزلەرى
كورەدر. ايكنچى ياقدان بين‌الملل آتامالارنى تور كمەن خلقى سويلەگەن
شكلدە آليب ، اونى خلق سويلەگەن شكلدە يازوغادا يول بيرمەيدر.
تور كمەن تيلچيلەرى يەڭى تيلنڭ معين بر چەرچيوە ايچندە انكشاف
ايتووينى تأمين اوچون ايمديگەچە هەر تيلنڭ يوروب كيچەش بولونـ
ديغى نورمال يولغا كيرمەكچى بولادرلار. اولار كيڭ يايلغان وە لسانيات
باقيمندان ايڭ موافق تاپيلغان محلى شيوەلەردەن برينى نيگيز ايتب آليب ،
اونى باشقا شيوەلەردەكى بايلقلارلە كيڭەيتمەك طريقلە تيل قورولوشى
ايشينە كيريشمەكچى بولغانلار. 1930نچى ييلى تيل كيڭەشندە بورى
اوغلى باشدا بولغان هيئت شو نيگيزدە ايشكە باشلاغان. توركچەنڭ

ساغلام انكشاف يولينا كيريب كيتشينى ايستەمەگەن ساويت حكومتى ايسە
بو حركتنى گناە ساناب ، او هيئتنى تارقاتمش وە بوكونكى قونغرە پروـ
غرامينى حاضرلاغان جرياننى توغدورمشدر. بر آز اويلاب كورولسە بو
بورى اوغلى كوموش على طرفندان باشلانغان يول خارجندە دنيادا بر
تيل انكشاف ايتب اوسكەنمى ؟ بوكونكى يوكسەك آلمان تيلينڭ نيگيزى
هانووەر شيوەسى ايمەسمى ؟ بوكونكى روس ادبى تيلندە كيڭ روسيانڭ
هەر طرفينى باسقان بربرينە آڭلاشيلمايتورغان شيوەلەرنڭ بوتونيسى توپـ
لانماق صورتيلە قورولديغينى ادعا ايتب بولادرمى ؟ بوكونكى ساويت
روس ادبياتى تيلندە يوزلەرچە ييللاردان‌بەرى فەئودالار ، چارلار ، ملكـ
دارلار ، سرمايەدارلار دورلەرينى ترنم ايتب كيلگەن «روس قلاسيك
ادبياتى» تيلينڭ ، بوكونكى سيستەمنڭ حاكم صنفى سانالغان روس پروـ
لەتارى وە يادە روس خلقينڭ يوزدە 85ينى تشكيل ايتكەن روس موژيكى
تيلينڭ نە قادار تأثيرى بار ايكەن؟ بوكونكى «پراودا» وە ساويت ادبياتى
تيلندە نە روس پرولەتارى وە نەدە روس موژيكى تيلينڭ ذرە قادار تأثيرى
باردر. او روس تيلينڭ تاريخى يولندا انكشاف ايتب بارادر. ايمدى
ساويتلەرچە بوگا «يەڭى ساويت روس ادبى تيلى»نڭ روس خلق كتلەسى
وە پرولەتار طبقەسندان اوزاقلاشماغى وە يا اوزاق قالماغى ديب قاراپـ
تورغان بر كشى بارمى ؟ — طبيعى يوقدر. چونكە ساويت سياستنچە او
تيلنڭ هەر قانداى «برلەشترمە»گە تابع توتولماغى لازم ايمەس. ساويت
سياستينڭ «ساويتلەر جنتندە» ياراتماق ايستەديكى برلەشكەن كولتورنڭ
بر گنە تيلى ديب كوزدە توتولغان سوڭ هدفدە شو روس تيلينڭ اوزگنەـ
سيدر.

☆ فرقە كاتبى آتنا محمد تور كمەن ملتچى تيلچيلەرى نظريەلەرينى ،
سوزلەرينى نقل ايتب كيلب ، اونلارنڭ علمى اساسى بولونماديغينى ادعا
ايتمەك كبى احمقلقنىدا قيليب اوتدى. بالعكس ساويت روسيا ايمپەرياليزمى
جلادلارى سونگوسى تهديدى آستندادا جسارت بيلەن سويلەنگەن سوزـ
لەر ، اورتاغا قويولغان آتتى ساويت ديب عيبلەنگەن كوروشلەر كوچلو

علمی ، منطقی ، تاریخی اساسغا تایانغانلاردر. ساویت پروژه‌له‌ری طرفدان اورتاغا قویولوب قوراللی ده‌موگوغلارنگ تهدیدکار نطقلارینا تایانیب کیچیریلمه‌ك ایسته‌نگه‌ن ته‌ز(نظریه)له‌ر ایسه نه‌یره‌گباز روس قوروندو- سندان‌غنا عبارت ایدی. بو جهتنی هه‌ر نه‌رسه‌ده‌ن زیاده قونغره‌نك باریشی کورسه‌تدی... آیلارچا دوام ایتکه‌ن حاضرلق ، قهار ساویت ته‌رروریه تایانغان ساویت ته‌ز(نظریه)له‌ری یالغز علمی وه منطقی نیگیزنده‌ن باشقا بر تایانچیغی بولماغان ، آنجاق فرصت کیلگه‌نده بر نیچه سوز آیتب قالو یولندا اورتاغا چیققان ملتچیله‌ر نظریه‌سی قارشیسندا تورا آلمادی. بونی ساویت مستشرق وه تورك تیلی متخصصلارینگ باش نه‌یره‌گبازی آقاده‌میك ساموبلوویچ‌نگ سوزله‌ری قلاسیك بر شکلده کورسه‌تب بیرمه‌کده‌در. او اوز ره‌ژیسورلیغی ایله حاضرلانغان ته‌زله‌رده‌ن بر قانچاسینگ شدتلی اعتراضلارغا معروض قالغانینی کوره‌ر-کورمه‌س «ایمدیگی دورده» معرو- ضه‌چیلار طرفدان مدافعه ایتیلگه‌ن رسمی ساویت ته‌زی علیهنه رأی بیرمه‌ك مجبوریتنده قالدی. «آقاده‌میك» دیگه‌ن بر علم عنوانی آستینا یاشیرینغان بو نه‌یره‌گبازنگ علمی موقعینگ قدسیتینه نه درجه‌ده رعایت ایتدیگینی کورسه‌تیش اوچون اونگ سوزنده‌ن بر نقطه‌سینی کتیریب اوتمه‌کچی بولامز. املا بحثنده یه‌گی کیریتیله‌جه‌ك آتامالارنگ روسچا قاراقته‌رینی ساقلاماق اوچون بوتون تورك جمهوریتله‌رنده قیلغانلاری کبی تورکمه‌ن- ستاندا‌دا بر تاقیم علاوه حرفله‌ر ، مرکب اشاره‌له‌ر یاراتماق ایسته‌مشله‌ردی. بو جهت کوب شدتلی اعتراضلارغا سبب بولدی. «تیلیمزنی روسلاشترا- درلار» دیگه‌ن نظریه عمومی بر شکل آلدی. او جمله‌ده‌ن "X„ («خ») حرفی‌ده شدتلی مناقشه‌له‌ر آچدی. بو حرفنگ کیره‌کلگی وه کیره‌ك- مه‌سلگی حقندا ساویت متخصصلارندان بعضیلاری‌دا بیرلیله‌رنگ تورك- مه‌نچه‌ده یالغز "H„(«ح» ، «هـ»)نگ افاده ایتدیگی بر گنه تاوش باردر(*).

(*) «خ» تاوشی اطرافنداغی ساویت نه‌یره‌گبازلغی تورکستاننك قازاغستان قسمندادا کورولدی. طبیعی قازاق شیوه‌سنده‌ده «خ» سه‌سی یوق ، اونگچون سوگرادان آلنغان لاتین الفباسندا بو تاوش اوچون آیریچا بر شکل کورولمه‌یدر. فقط ساویت روسچیلاری بو

اونگچون "X„ دییه بر حرف چیقارو کیره‌ك ایمه‌س دیگه‌ن نظریه‌گه قو- شولوب کیتدیله‌ر.

بوغدانووا کبی روسچا سوزله‌رنی روس کبی سویله‌ته بیلمه‌ك عاشق- لاری ایسه ، بو روسلق روحینی ساقلاماق اوچون ، تورکمه‌ننگ آغز وه تاماغنداغی تاوش سیسته‌مینی‌ده اوزگه‌رتیرمه‌ك اوچون جان چیکدیله‌ر.

حاکم احوال روحیه‌ده‌ن "x„نگ هه‌ر حالدا کیچمه‌یه‌جه‌گینی آگلا- غان ساموبلوویچ بو حقدا شوندای بر نقطهٔ نظر سویله‌دی: —

«مه‌ن ایمدیگی وضعیت (Stadium)نی نظر اعتبارغا آلیب تورکمه‌ن الفباسندان "x„ حرفینی توشوروب ، یالغز "h„نی ساقلاو طرفداری بولغان یولداشلارغا قوشولامه‌ن. فقط بو بر قانچا وقت سوگرا "x„ حرفینی کیر- یتیش وقتی قایتادان کیلمه‌س دیمه‌ك بولمایدر. بوکونکی دورده "x„ حرفینی چیقاریش معقول»(*).

«آقاده‌میك» لقبی تاشیغان روس نه‌یره‌گبازی ساموبلوویچ‌نگ بو حنثی سوزینگ معناسینی توغرو آگلایا بیلمه‌ك اوچون اونگ باشچیلغی آستنداغی اویونچیلاردان بوغدانووانگ قونغره توپلانیشنداان بر قانچا کونله‌رگنه اول عینی تورکمه‌نستان غازیتاسی بیتله‌رینده یازغانلارندان بر نقطه‌سینی ایسله‌ب اوتوشمز کیره‌ك. بوغدانووا بو یازیسندا ساویت حکو- متینك توغرو سیاستی سایه‌سنده تورکمه‌ن تیلینه روس سوزله‌ری ، ساویت بین‌الملل آتامالاری سیل کبی آقماقدا بولغانلیغینی ، حتی بعضی بر روس تیلی غرامه‌ری عنصرلارینی ایمدیده‌ن تورکمه‌نچه‌گه کیچیرمه‌ك شرائطی حاضرلانغانلیغینی یازغان ایدی. ایمدی ساموبلوویچ‌نگ حنثی سوزینی بو بوغدانووانك مه‌نه شو یازدیقلاری ایله باغلاساگز سر آچیلیب کیته‌در.

تورك شیوه‌سینه‌ده روسچا «X»(«خ»)نی کیرگیزه بیلو اوچون «قازاق»نی «قازاخ» دیب یازیلیشی کیره‌کلگی حقندا بر نظریه چیقاردیلار . آرتق قازاغستان روسچا «قازاخستان» "Казахстан„ شکلنده یازیلماقدا وه بو ساویت اویونینا آوروپا مجموعه‌لارندان بعضیلاری مثلا "Ost-Europa„ هه‌م کورکورینه قربان بولماقدادر.

(*) دیمه‌ك ساموبلوویچ‌دا تورکمه‌ن شیوه‌سنده «خ» سه‌سینك بولغانینی رد ایته آلمایدر ، لاکن او بوکونگی حاکم «سیاسی سه‌س»گه بیریلیب کیتب ، اوزینك علمی قناعتینی اوزگه‌رتیب اوتوروبدر .

ئۇيغۇر گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قونغرەدە اوچراتیلغان آغیرلقلار ساموپلوویچغا بو روس تیلی عنصرینگ تورکمەنچەگە کیریتو وقتی ایریشەدیکی قناعتینی بیرمشدر. اونگچون حاضرلقنی بر آزدا تیرەنلەشترو لزومی سیزیلمشدر. اونگ بر قانچا وقت سوگرا "x„ («خ») حرفی مسئلەسینە قایتب کیلو حقنداغی قیدیدا شوندان توغما قدادر...

☆ ساموپلوویچنگ بو کوروشندە روس نەیرەگبازلیغندان باشقا نیمە کوروب بولادر؟ اونگ، ساموپلوویچنگ، تاقیندیغی علمی لقبندان باشقا بر علمیلگی بارمی؟! طبیعی یوقدر.

آتنا محمد تورکمەن ملتچیلەرینگ ساویت تیل سیاستندە روسلاشترما عنصری کوردیکلەرینی قید ایتب، قوممونیست فرقەسی باقیندان تورکمەنچەنی روسلاشترونك عفو ایتیلمەس برگناه سانالاجاغینی، فرقەسی وە ساویت حکومتینگ قطعیاً تورکمەنچەنی روسلاشترماق نیتندە بولو نمادیقلارینی سویلەیدر... بو ادعاسینگ آرقاسندان «بز ملی تیلنی تمثیل ایتمەك ایستەمەیمز» دیب اعترافدە ایتب قویادر.

آتنا محمد ملتچیلەر بیلەن قیلغان بر طرفلی مناقشەسینە دوام ایتب موسی اسماعیل وە باشقا ملتچیلەرگە قاراتیب «تورکمەنچەنگ روسلاشتریلاماسلغی اوچون موسی اسماعیل لارنگ نە امر ایتدیکلەرینی بیلمەك قیزیق بولور ایدی» دیدر.

بو سورغو اوزی بولشەویك دەموغوژیسندان باشقا بر معنا افادە ایتمەیدر. چونکە بولماسا، قونغرەدە سویلەنگەنلەر وە آتنا محمدنگ اوزیدە داخل بولغانی حالدە بوتون ساویت معروضەچی، ناطقلارینگ موضوعلاریندا مهم اورون توتقان ملتچیلەر بحثی تورکمەنچەنی روسلاشترماسلق اوچون اولارنك نەلەر توشوندیکلەری، نەلەر ایستەدیکلەری، امر ایتدیکلەرینی آچیق کورسەتمەکەدەدر. مسئلەنی برآزدا آچیق قیلب آیتماق لازم کیلەدر.

ملتچیلەر تیلیمزنی روسلاشتراسز دیدرلار. اولار بو ادعالاریندا ساویت سیاستی وە قونغرەدە اوتکەزیلگەن ساویت پروژەلەرینگ اوزینەگە

تایاناردرلار. اولار بوغداوانگدا اعتراف ایتدیکی روس سوزلەری، ساویت آتامالارینگ تورکمەنچەنی سیل کبی باسماقدا بولغانینی، روس تیلی غرامەری عنصرلارینا قادار تورکمەنچەگە کیچیرمەك اوروونوشلارینی، ساویت تیلچیلەرینگ تورکمەنچە ایلە روسچانگ فونەتیك جهتندەن بوتونلەی بربرینە ضد قاراقتەردەکی تیللەر بولغانلیغینی اعتراف ایتدیکلەری حالدا تورکمەنچەگە روسچا سوزلەرنی روس تیلندەکی قاراقتەرندە سوقماق اوروونوشلارینی» تورکمەنچەگە جبراً کیریتیلمەکچی بولغان «بین‌الملل آتامالار»نی نە اصل آتامانك چیققان تیلندەن آلیشغا وە نەدە اونی تورکمەن خلقینك سویلەشمە تیلینە اویدوروشغا یول بیریلدیکینی، اولارنی روس ادبی تیلندەکی شکلندە آلینیشینی مجبوری ایتکەن، بو اساسدا بوتون تورك شیوەلەرندە املا لغتلەری چیقارماقدا بولغان ساویت روسیا تشبثلەرینی، اوز شیوە، تیللەرندە «ه» = («h») ایلە پەك اعلا افادە ایتەبیلدیکلەری بین‌الملل سوز، آتامالارنیدا «h» تاوشی بولماغانلقدان "r„ (گ، غ) ایلە افادە ایتەتورغان روس تیلینە اویوشغا مجبور ایتو اوروونوشلارینی توشونەدر. بو، روس تیلندە بولوب سزنگ تیلگزدە بولماغان سەسلەرنی آلیش، روسچادا بولماغان سەسلەریگزنیدە چیقاریب تاشلاماقلیسز، یعنی روسلق اوچون آغیز وە تاماقلاریگزداغی تاوش سیستەملەریگزنیدە آلماشترمالیسز دیمەکدر.

آتنا محمدنگ سورغوسندان ایکنچی قسمی تورکمەنچەنی روسلاشترماسلق اوچون ملتچیلەرنك نە امر ایتدیکلەری مفهومندەدر.

بو جهتنك جوابینی قسماً آتنا محمد اوزی طرفندان نقل ایتیلگەن 1935نچی ییلی «تورکمەنستان» غازیتاسندا چیققان قارا خان یازیسندا تاپادر. بندە آچیقراق قیلیب ئەیتکەندە تورکمەنچەنی، عمومیتلە تورکچەنی روسلاشترماسلق اوچون اونگ طبیعی یولندا انکشافینە مانع بولماسلق، هەر تیل کبی اونگدا طبیعی علمی، تاریخی یولینا توغان سالماسلق کیرەك. اوکادا بوتون تیللەرنك انکشاف ایتب کیلدیکی توغرو، طبیعی یولدا یورومەگینە مساعدە ایتیلسە، داها آچیغی ساویت حکومتی

روس تیلی اوچون توشوندیگی ، روا کوردیکلەرینی اوز قولی آستندا اسیر بولغان خلقلارنگ تیلینەدە عینی نسبتدە روا کورسە ، آرتیق هیچ بر نەرسە کیرەك ایمەس...

طبیعی قیزیل روس ایمپەریالیستلەری بونی ایشلەمەسلەر. اونلار قونغرەلەر یاساب ، «روسلاشترما» سیاستلەرینی دوام ایتدیرەجە کلەر. بو صورتدە تورکستان ملتچی یاشلیغیدا مقاومتندە ، کورەشندە دوام ایتەجە کدر.

هدف تیلمزنگ روس تأثیری آستینا توشوب کیتەسلگی ، یورتمز ، خلقمزنك روس استیلاسندان قورتولماسیدر. ایسەن تورسون

★

تورکستان

باشقارمادان : آذربایجان ، شمالی قافقاسیا ، گورجستان ، ایدیل-اورال ، قریم ، تورکستان ، اوقراینا وە شولارکبی باشقا غیری روس أولکەلەرنك ممثللەری قاتنا شغان وارشاواداغی « پرومەتە » اویوشماسینك « پرومەتە یاشلغی » سەکسیونی طرفندان لە تیلندە « یاش پرومەتە » نامندا بر مجموعە چیقاریلمشدر. بای مندرجە ایلە چیقمش بو 44 بویوك بیتلك مجموعەدا روسیا اسارتندەن قورتولماق اوچون ملی حرکت یورگوزوب تورغان أولکەلەرگە عائد مقالەلەر باسیلمشدر. محررلەریەزدەن دوقتور اسحاق اوغلی عبدالوهابنك مذکور مجموعەدا « تورکستان » باشلغی ایلە باسیلغان وە یورتمزنك ایسکی مدنیتی حقندا معلومات بیرەتورغان مقالەسینك تورکچەسینی ، تورکستانلی اوقوچیلاریمز اوچون فائدەلی دیب بیلگەنمزدەن ، توبەندە کیترمەکدەمز.

تورکستان — تورك ایلی یاخود تورك یورتی دیمە کدر. بو بویوك أولکە شرقی وە غربی تورکستان نامیلە باشلیچا ایکی قسمغا بولونەدر. اوتکەن عصرنگ 80نچی یللاریندان بەری روس استیلاسی آستینا کیرگەن غربی تورکستاننك کیگلگی تقریباً تورت میلیون مربع کیلومەترو بولوب ، بوکونگی قازاغستان ، قیرغیزستان ، قارا قالپاغستان نامای اوچ «مختار ولایت» ایلە اوزبیکستان ، تاجیکستان ، تورکمەنستان آتالغان اوچ «اتفاق جمهوریتی»نی اوز ایچیگە آلادر.

سوڭ زمانلارغاچا ختای أدارەسندە قالیب ، نهایت اوزون سورگەن مجادلە آرقاسیندا 1933نچی یلی ملی حکومتینی قورغان ، فقط موسقوا-

نگ تورلو عسکری مداخلەسی وە اینتریغالاری نتیجەسندە آرتق بوتونلەی ساویت تأثیری آستینا آلنغان شرقی تورکستاننگ کیگلگی ایسە 1871000 کیلومەترو مربعیدر.

تورکستاننگ ، شرقی وە غربی قسمی برلکدە ، تقریباً 27 میلیونلق اهالیسی بولوب ، بونگ 95%ی تورك-اسلامدر.

بوتون تورکلەرنك بیشیگی بولغان تورکستان ، عینی زماندا مدنیتنك دە بیشیگی سانالادر. بر آمریقا حفریات هیئتینگ 1904نچی یلی حزر دڭزینگ شرقندا ، عشق آباد یاقینلاریندا غی توپراقلار آستندان تاپدیغی تاریخی اثرلەر تورکستاننگ ، علم دنیاسی نظرندا ، مدنیت مدفنی بولغانلغی قناعتینی اویغاتمشدر. مذکور حفریات هیئتی رئیسی پومپەللی دیگەن بر آمریقالی بیلگیچ ، قازیلیب تاپیلغان وثیقەلارنی علمنگ بیطرف کوزیلە تیکشیرگەندەن سوڭ ، تورکستاننك بو قسمندا neolitik(1) مدنیتنگ میلاددەن بورون 9نچی ، حیوانلارنی اهلیلەشترمەنگ 8نچی میگدە ، معدن صنعتلارینگ 6نچی میگدە ، یعنی ایمدیگە قادار معدنچیلکدە أڭ قدیملی بولغان میسوپوتامیاداغی سوس(*)دان 1000 یل اول باشلادیغینی افادە وە اعلان ایتمشدر. تورکستاننگ شمال قسمنداغی قازاق-قیرغیز دالالارندا أڭ ایسکی دورلەردە یاشامش تورکلەردەن قالما مزارلار ، قورغانلار

(1) وە (2) بشریت مدنیتی دورینی تاش وە تورلو معدن (مثلا تیمیر) دورلەریگە بولەدرلەر. تاش دوری - بشریتنك میلاددەن میگلەرجە یل بورون أوزیگەتیشلی تورلو اوی اشیاسی وە قورالارینی تاشدان غنا ایشلەب یورگەن وقتی دیمەکدر. مقالەدە بحث ایتلەن neolitik - نەئولیتك مدنیت « یەڭی تاش » مدنیتی دیب تاشنی یونتوب ، سیللق قیلیب ایشلەتیلەبیلگەن دورنی آتایدرلار. « تیمیر دوری » ایسە بشریتنك أوزیگەتیشلی هەر تورلو نەرسەنی تاش دوردەن میگلەرچە یل سوك ، نقط میلاددەن عصرلارچا اول تیمیر معدنندان ایشلەب چیقارا بیلگەن دوردەن باشلانادر.

بو دورلەر نشریت مدنیتینك ایمدیگی سویەسندەن کوب توبەن بولغان زمانلارغا عائدر. بعضی آوروپا عالملەرینك اثرلەرندن تیمیر دورینك ، شرقی آوروپانك روسیا دولتی قورولغان قسمندا ، میلادنك 9 نچی عصریغاچا دوام ایتکەنلگی آڭلاشیلماقدادر. بوندان روس خلقینك مدنیت باقیمندان نەقادار کیچ قالغانلغی آچیق صورتدە کورونوب توروبدور.

(*) معلوم اولدیغی اوزرە سبیریا ایلە تونس‌دەدە سوس (Sus) نامیلە برەر شهر باردر.

ايچندەن تاپيلغان تاريخى اثرلەردە ايسكى تورك مدنيتى حقندا كافى درجه-
دە آيدينلق بيرمه كدەدر. بو حواليده پاشاوچى توركلەر آتا يادگارى تلقى
ايتديكلەرى بو مزارلارغا مقدس نظريله قاراب، اولارغا توقونماسلار
ايدى. فقط كوپى تيپەچەلەر شكلنده بولغان بو مقدسات روس مهاجرله-
رينگ دقتينى جلب ايتمشدر. روسلار بو مزارلارنى تيشيب، ايچندەن
تونج، آلتين، كوموش، باقر وه تيميردەن ياپيلمش تورلو آلت وه زينت
نەرسەلەرى چيقارمشلاردر. حتى بعضى روس مهاجرلەرى ايكينچيلك ايش-
لەرينى بوتونلەى تاشلاب، بو مزارلارنى قازيماق وه تونج، آلتين اشيانى
چيقاريب ساتماقله تريكچيلك ايتمشلەردر. بو صورتله بر نيچه ييل ايچندە
بويوك ثروتلەر توپلاب باى بولغان روسلار كورولمشدر. فقط آنچاغينا
سوگرا علمى حفريات هيئتلەر مراقبەسى آستندا ياسالمش وه اصول دائره-
سندەدە قازيلمشدر. بو طرفلاردا تاپيلغان نەرسەلەردەن توركلەرنگ وقتيله
معدنچيلك صنعتينا سوك درجه اهميتله باقديقلارى آگلاشيلماقدادر. لەنين-
غراددە كى ئەرميتاژ ("Ermitage") موزەسندە توركستاننگ شمال قسمندا-
غى قازاق-قيرغيز دالالارندا تاپيلغان نەرسەلەر آراسندا چەكيچ (بالغا)
توتمش بر معدن ايشچيسينى تمثيل ايتەتورغان كيچيك باقر بر هيكل بو-
لونماقدادر. شو طرفلاردا قازيليب چيقاريلغان اثرلەردەن تيمير دورينه[2]
عائد: قازما، بورغو، بالتا، پيچاق، اوق اوچى، قالايلاما آلتلەرى،
قيليچ، سونگو، زره، چاقماق؛ قوشون تاقيمينا عائد: سولوق، اوزەنگى،
اوى تريكچيلگينه قاراشلى چاقماق؛ ايكينچيلككه تيگيشلى: آماچ تيشى،
اوراق؛ بولاردان باشقا توقالار، كەمەر تزييناتى، قوپچالار، تورلو بو-
يوكلكده چيوى (ميخ)لەر بار. تيمير دورينه عائد بو نەرسەلەرنگ بر
قانچاسى آلتين وه باقردان ياسالمشدر. ايچلەرنده سويه كدەن ياسالغان
زينت اشياسى وه چومله كلەردە بار. توركستانداغى تورك صنعتينگ اينجه-
لگينى، گوزەللگينى وه توركلەر مهارتينى كورسەتەتورغان بو قيمتلى
اثرلەر موسقوا وه لەنينغراد موزەلەرندەن باشقا تومسق، كراسنويارسك مو-
زەلەرينىدە بيزەمه كدەدر. لوندونداغى "British Museum" دەدە شو تورك

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com
www.ewlat.org
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

اثرلەرندەن گوزەل بر قوللەكسيون بارلغينى آوروپالى بيلگيچلەر حيرتله
سويلەر وه يازارلار. شو فرصتده توركستاندا تيمير صنعتينگ وقتيله نه
درجەدە يوكسەلديگينى كورسەتەتورغان وثيقەلاردان ينه بريسينى ذكر
ايتمەك كيرەك. تاپيلغان بعضى وثيقەلاردا توركستاندا وقتيله توركلەرنگ
ساليقلارنى معدندەن ياسالغان اشيالار ايله تولەديكلەرى بيلديريلەدر. «آلمان
تورفان هيئتى»نگ 1902، 1904، 1907 وه 1914نچى ييللارداغى
تورت علمى سفرنده شرقى توركستاندان كتيرديگى وه ابەرلين نگ
"Museum für Völkerkunde" نام موزەسينگ بويوك بر قاناتينى بيزەب
تورغان قيمتلى اثرلەر ايله بو تاريخى اثرلەر اطرافنداغى نشرياتدە تور-
كستان توركلەرينك اسلاميتدەن اولگى يوكسەك مدنيتى حقندا كيك گنه
معلومات بيرمه كدەدر.

توركلەر جهان تاريخنده دولتچى، أدارەچى، انضباطچى، ياراتو-
چى بر عرق اولاراق تانيلغانلار. توركلەردە عادتاً بلورلەشمش بولغان بو
عرقى صفتلار، طبيعى اسلاميتنى قبولدان سوگرادا پارلاقلغينى ساقلا-
مشدر. اسلام مدنيتى أڭ كوب توركلەر طرفندان بەنيمسەندى وه غداسينى-
دا أڭ كوب تورك ذكاسندەن آلدى. توركلەرنگ اسلاميتنى قبولدان
سوگرا قورغان وه توركستاندان باشلاغان دولتلەرى شونلاردر: سامان
اوغوللارى دولتى (874-999)، غزنەليلەر دولتى (962-1183)، قارا
خانليلار دولتى (932-1212)، بويوك سلجوق ايمپەراتورلغى، خوارزم-
شاهليلار دولتى (1077-1231)، تورك-موغول ياخود چنگيز خان ايمپە-
راتورلغى وه اونگ پارچالانماسندان سوگرا توركستان ايمپەراتورلغى:
چاغاتاى سلالەسى، نهايت مركزى سمرقند بولغان بويوك تيمور ايمپەرا-
تورلغى.

بوتون بو ايمپەراتورلقلار يالغز تورك تاريخينگ ايمەس، جهان
تاريخينگ أڭ مراقلى بحثينى تشكيل ايتەدرلەر. آينيقسا تيمور ايمپەراتور-
لغى أدارى وه عسكرى قورولوشى باقيمندان أڭ بويوك وه اورنەكلى بر

دولت بولغان. بو بويوك دولتنى قوروچى تيمور، ياراتيليشى وه ياراتديغى اثرلەر اعتباريله، بشريتده نادر سيمالار قاتاريندا أڭ يوكسەك اورون آلوچى بويوك بر توركدر. تيمور تورك تورەسينه رعايه تويغوسى حاكم قوماندان وه عسكرلەريله بر قاتاردا اديبلەرنى، شاعرلارنى، صنعتكارلارنىدا جاندان سيوەر وه اولارغا يوره كدەن حرمت ايتەردى. اونگچون ادبيات، فن وه صنعت تيمور دورنده پارلامشدر. تيمور پايتختى سمرقندله برابر توركستاننك باشقا شهرلەرينىده اعمار ايتديرمش، گوزەل باغچالار، جامعلار، سرايلار، مدرسەلەر، حماملار، دستگاهلار وه فابريقالار ياپديرمشدر. او جملەدەن سمرقندده بر كاغد فابريقاسى ياپديرمشدى. ايكينچيلكده اهميت بيريب، آمودريا ايله سردريا آراسندا آريقلار قازديرمشدر. ايپه كچيلكده تيمور دورنده ايلەريلەمشدر.

تيمور اوردوسى تشكيلات وه تەخنيكى قوراللانيشى باقيمندان زمانينڭ أڭ مكمل وه منتظم بر اوردوسى سانالير. لزومنده دالا وه تاغلق يرلەرده حرب ايتەبيلەجەك صورتده تعليم وه تربيه كورمش تيمور اوردوسينڭ ياردەمچى قطعەلارىدا موجود ايدى كه شونلاردر: 1 — كوپروكچى قطعاتى، بونلار كيمه وه قاييق ياساماقدا، كوپروكلەر قورماقدا ايشلەتيليرلەردى؛ 2 — آتش آتماقدا قوللانيلاتورغان قطعەلار؛ 3 — محاصره آلتلەرينى وه آتش آتاتورغان ماكنەلەرنى ياساوچى وه قوللانوچى صنايع قطعەلارى؛ 4 — تاغلاردا حركت اوچون تاغلق اهاليدەن توپلانغان تعليم كورمش خصوصى پياده عسكرلەرى. تيمور توركستاندا حرب صنايعينك ترقيسى اوچونده آيريچا همت صرف ايتمشدر.

تيمور اوغوللارى ايله تورونلاريغا (نبيرەلەريگه) ديسيپلين روحى، عسكر تربيەسى وه علم سيوگيسى بيريب بويوتكەن. شاه رخ، خليل سلطان، حسين بايقارا وه بابورلەر عينى زماندا اديب، شاعر وه علم صاحبى ذاتلار بولوب، اوز اثرلەريله فكر حياتينا قاتناشغانلار وه عالملەرنىده تورلو يوللار ايله تشويق ايتكەنلەر. بولار دورنده آينيقسا ماوراءالنهرده رسم ايله گوزەل يازى صنعتىده كوب ترقى ايتمشدر. تيمورنڭ تورونلاـ

رندان اولوغبيك ايسه مشهور رياضيون وه منجم بولوب، سمرقندده دنيانڭ أڭ گوزەل اثرلەرندەن برى بولغان اوچ قاتليق رصد خانەنى ياپديرمشدر. معلوم اولديغى اوزره اولوغبيك اثرلەرى آوروپادا ترجمه وه تدقيق ايتلمشدر. شو يرده شونىدا سويلەب اوتەك كيرەك، كه بوتون توركلكنڭ أڭ بويوك شاعرلارندان برى بولغان على شير نوائى (1550ده أولمشدر) تيمور اوغوللارى زمانندا ياشامش وه اولارنڭ ادبى، علمى اولتوروشلەرنده توركچەنك حقينى موفقيتله مدافعه ايتمش، هەمدە «محاكمة اللغتين» آتلى اثريله توركچەنڭ فارسيچادان اوستونلگينى اثبات ايتمشدر.

فقط سوڭرادان زمان بزنڭ عليهمزگه يورودى. تيمور ايمپەراتورلغى كيچيك-كيچيك خانلقلارغا بولونوب، بو خانلار بربرلەريله بوغوشديلار. بو صورتله توركستان ياواش-ياواش آوروپانڭ اورتا عصرداغى وضعيتنه توشدى. عالملەريمز مثبت علملەر اورنيغا علوم دينيه گه بيريلديلەر. خلق دينى تعصبگه سوروكلەندى. توركستان افقلارينى ميستيتيزم باسدى. توركستانداغى انحطاط (آرقاغا كيتيش) دورندەن فائدەلەنونى توشونگەن روس چارى بويوك پەترو بو باى تورك أولكەسينىدە استيلا پلانلارينى قوردى. بو پلان ايكى يوز ييللق تارتيشمادان سوڭرا ايشكه آشيريليب، 19نچى عصرنك 80نچى ييللارندا غربى توركستان استيلا ايتلدى.

ايمدىده شرقى توركستاننك بوتونلەى ساويت روسيا تأثيرى آستينا آلينديغى «امر واقع» كبى قارشيدا تورادر. بونيڭله چار بويوك پەترونڭ هندستان حدودلاريغا ايريشو پلانينڭ تماميله ايشكه آشيريلغانينا شاهد بولونماقدادر.

2 عصر بويى دوام ايتكەن قانلى تارتيشمالار سوڭندا توركستان روس اسارتيگه كيردى. بو «اوچوروم»، بو فلاكتله موازى توركستاندا يەڭى تاريخى بر مجادله دورى باشلانادر، كه بونى بز توركستان تاريخنده ملى قورتولوش كورەشى دورى ديب آتايمز. فلاكت حضورنده قوللارينى قاووشتروب، باش ايگيب تورماق توركلەرنك عرقى صفتلارندان ايمەسدر. تورك خلقندا عرقينا مخصوص خارق‌العاده بر حيات قابليتى بار. اونگچون

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تورکستان ملی قورتولوش حرکتی یاقین کیلەجەکدە ثمرەسینی بیرەجەك وە تورکستان تورکلگی مسعود بولاجاقدر.   دوقتور اسحاق اوغلی

* * *

بین‌الملل وضعیت

1) ایتالیا موفقیتی — ملتلەر جمعیتی ایبول توپلانیشی ایتالیانگ یالغز حبشستانغا ایمەس، حتی جمعیتنك اوزینە، یەنە آچیقراق قیلیب ئەیتکەندە بو بویوك مؤسسەنی باشلاب یوروچی دولتلەرگە قارشی‌دا، غالبیتینی ثابیت ایتب تارقالدی. بیچارە حبش ایمپەراتورینگ ملتلەر جمعیتی توپلانیشندا حاضر بولغانی ایسە «انصاف»، «وجدان» وە «ضعیفلەرنی حمایە» کبی مفکورەوی، اخلاقی اساسلار اوستندەن سوز سویلەب، دەم اوروب بونی اوزلەرینە حق ایتب آلیب یوراگەن آق آوروپا دیپلوماتلارینگ انصافینا بر قارا لەکە (داغ) دەك بولوب کورونسدی. حبش ایمپەراتورینگ ملتلەر جمعیتی منبرندەن سویلەدیگی سوزی غیر صمیمی وعدلەر وە معناسز، اولچوسز قرارلار چیقارتو یوللاری بیلەن او بیچارەنی کوچلو ایتالیاغا قارشی غیر مساوی کورەشکە اوندەگەنلەرگە قارشی شدتلی اتهام رنگینی آلدی.

اگر سیاسیون وە دیپلوماتلار «اویات» وە «وجدانی مسؤلیت» دیگەن نەرسەلەردەن اولوب قالاتورغان بولسایدی، دنیا سیاستی وە خلقلار مقدراتینی أدارە ایتب کیلگەن آوروپا، حبش ایمپەراتورینگ بو نطقندان سوڭ، سیاسیون وە دیپلوماتلاردان بوتونلەی محروم قالار ایدی.

ایتالیانك بو غلبەسی عموم آوروپا وە دنیا سیاستی یەگی اوزگەریشلەرینگ باشلانغیچی دیمەکدر. بوتون دنیا وە بالخاصە آوروپادا قوت موازنەسی اوزگەرەجەك. بویوك دولتلەر آراسندا ایکنچی درجەدەگی دولتلەردەن سانالیب کیلگەن ایتالیا ایگ آلغی صفگە چیقب کیتدی. آینقسا ایتالیانگ آق دیگزدە کوچەیب کیتکەنینی آیریچا قید ایتش کیرەك.

ایمدیگەچە «دیگزلەر حاکمی» سانالیب کیلگەن بویوك بریتانیا ایتالیا ایلە حسابلاشماق مجبوریتندەدر. بویوك بریتانیا ایمپەریومینی هندستان وە یراق شرق بیلەن باغلایتورغان سویش قانالی یولی تهلکەلی بر وضعیتکە توشوب قالدی. سوغوش چیققان تقدیردە اینگلتەرەنگ هندستان بیلەن باغلانیشی ایتالیا طرفندان کیسیلیب قویولا آلاجاقدر. «نیویورق تایمس» غازیتاسینك (ایبول باشلارندا) یازووینا قاراغاندا اینگلتەرە حکومتی هندستان وە یراق شرق بیلەن باغلانیشینی «آتلانتیك» (بحر محیط اطلاسی) اوزەرندەن قوروب، او یولنی تحکیم وە انکشاف ایتدیرمەك مسئلەسینی مذاکرە ایتمەکدەدر. آفریقانگ جنوب تامانلارینی آیلانیب کیتەتورغان بو یول ایسە سویش قانالی یولندان کوب گنە اوزون وە قیمتلی‌در.

ایتالیانك قازانچی اوز مستملکەسینی حبشستان حسابنە کینگەیتکەن بولووندانغنا ایمەس، بو موفقیتنگ اصل مهم قسمی فرانسا وەاینگلتەرە کبی ایمدیگەچە آوروپانی بیلەب کیلگەن بویوك دولتلەر حسابنە سیاسی اعتبارینی آرتیرغانلغیدر. طبیعی ایتالیا حبشستاننی استیلا ایتو بیلەن تینچالمایاجاق وە آوروپادا اوز وضعیتی ایلە متناسب تأثیر وە موقع قازانیشغا اوروناجاقدر.

2) ایتالیا وە آلمانیا یاقینلاشیسی — ایتالیانی، یوقاریدا بحث ایتدیگیمز سیاسی غایەسینە ایلتەجەك یول بو دولتنگ آلمانیا ایلە یاقینلاشوویدر. بو ایکی دولت آراسنداغی مناسبات، بعضیلارنك ادعاسینچا گویا آلمانیا یاردەمیلە باشلانمش وقتیلە آوستریا فاسیونال-سوسیالیستلەرینگ حکومت باشلوغی دولفوس‌نی أولدوروش بیلەن نتیجەلەنگەن بختسز بر حرکتدەن سوڭ، برآز ساوقلانغان ایدی. چونکە ایتالیا هەم بوندای بر حرکت نتیجەسندە آوستریانگ آلمانیاغا قوشولوب کیتەجەگندەن خوفلانغان ایدی. آوستریانگ آلمانیاغا قوشولووی ایسە «وەرسای سیستەمینی»، اونگ یاراتدیغی فرانساغا دوست دولتلەرنگ اتفاقی کیچیك آنتانتا سیستەمینی، فرانسوز-ساویت، ساویت-چەخوسلوواقیا اتفاقلاری، ساویت وە رومانیا یاقینلاشووی کبی باغلانیشلارنی بوزوب یوباریب، اورتا آوروپا وە

بالقانلاردا آلمان اوستوملگی یاراتیب قویو احتمالی بر طرفدا تورسون، ایتالیانكدا بو دائرەدە تعقیب ایتدیکی منافعینا قارشی کورولمەکدە ایدی.

ایتالیا-حبشستان سوغوشی سیاسی هوانی بوتونلەی اوزگەرتیب یوباردی. ملتلەر جمعیتینە کیرگەن دولتلەردەن اوچ گنەسی، یعنی آلبانیا، مجارستان وە آوستریا، ایتالیاغا قارشی تطبیق ایتیلەجەك اقتصادی جزاغا قوشولودان باش تارتدیلار. ملتلەر جمعیتی اعضاسی سانالماغان آلمانیادا ایتالیاغا قارشی بیطرف دوستانە بر وضعیت آلدی. اقتصادی جزا حرکتی بتیریلگەندەن سوڭدا ایسکی دوستلاري فرانسا وە اینگلتەرەنگ یالینب یالوارولارینا رغماً، ایتالیا بو دولتلەرلە ایسکیسی کبی سیاسی جبهە توتماقدان باش تارتدی. قطعی صورتدە آلمانیاغا یاقینلاشو یولینی توتدی. آرالقدا (اون برنچی ایبولدە)، شبهەسز ایتالیانك واسطەچیلغی ایلە، آلمانیا بیلەن آوستریا آراسندا بر آڭلاشما یاسالدی. بو آڭلاشما بویونچا آلمانیا آوستریانڭ استقلالینی تانب اوڭا حرمت وە رعایت ایتشکە وعد بیرەدر. بو صورتلە، بر مدت اوچون گنە بولسادا، ایتالیانی قورقوتقان آوستریانی آلمانیاغا قوشوب آلو مسئلەسی اورتادان کوتەریلگەن بولادر. بونڭلە بر طرفدان فرانساغا، ایکنچی طرفدان ساویت روسیاغا تایانغان کیچیك آنتانتا وە بالقان اتفاقینا قارشی برلەشکەن ایتالیا-آلمانیا جبهەسی توزولگەن بولادر. شو یردە آچیق آڭلاب کیتیشمز کیرەك بولغان بر نقطەدا بو ایتالیا-آلمانیا آڭلاشووینڭ بالقان اتفاقی وە کیچیك آنتانتا دولتلەرینە قارشی ایمەس، اساسدا ساویت سیستەمینە بونڭلە آوروپا خلقلاری ذهنینە بولشەویکلکنك صلح یولی ایلە یرلەشیب بارا یاتقانینی زمین توغدورغان فرانسوز-ساویت اتفاقینا قارشی بولغانلغیدر.

3) «قورققانغا قوش کوروتور» دیگەن بر خلق مثلی بار. کوب کشیلەر بو ایتالیا-آلمانیا یاقینلاشووندا «آلمانیا-آوستریا-مجارستان-ایتالیا وە لهستان»دان عبارت بویوك بر «اورتا آوروپا(-Mittel-Europa)„ اتفاقینڭ باشلانغیچینی کورمەکدەلەر. اگردە حقیقتدەدە شوندای بر اتفاق توزولسە ایدی، طبیعتیلە او باشلیچا ساویت روسیاغا قارشی بولور ایدی. طبیعی بز

کیلەجەك حادثەلەر اوستوندە اولدەن تخمینلەر یوروتوب اوتورمەکچی ایمەسمز. ذاتاً بوڭا احتیاجدا کورونمەیدر. بز ساویت روسیانك آوروپالی دوستلارینا بخت وە تینچلق تیلەمەکلە برابر، بوتون توجهمزنڭ خلقمزنی ایزیب، قانینی سوروب یاتقانلارنڭ ییگیلووی طرفندا بولغانلیغینیدا یاشیریب تورا آلمایمز.

4) آوروپانڭ بوکونکی وضعیتینی هیچ بر حادثە، اوتکەن 22نچی ایبولدە لوندوندا بولوب اوتکەن «مرحوم لوقارنو»غا صادق قالغان اینگلتەرە، فرانسا وە بەلجیقا دولتلەری ممثللەری توپلانیشی قادار آچیق کورسەتب بیرە آلمایدر. بو توپلانیشقا چاقیریلغان ایتالیا اوڭا قاتناشودان باش تارتدی... ایتالیا اوزینڭ بوندای بر توپلانیشقا قاتناشووی اوچون آلمانیا ممثلینڭدە چاقیریلووینی هەمدە حبشستان سوغوشی زماندا اوزینە قارشی تورلو آق دیڭز ساحلی دولتلەری بیلەن یاسالغان آڭلاشمالارنڭ بتیریلووینی شرط قویدی. اینگلتەرە، فرانسا وە بەلجیقا حکومتلەری ممثللەری توپلانب، سەنتابردا آلمانیا وە ایتالیا ممثللەری بیلەن کوروشکە وە اوندان سوڭ داها بر آز وقت کیچیریب، لهستان-کیچیك آنتانتا وە ساویت روسیا ممثللەری قاتناشی بیلەن توپلاناجاق بر قونفرانس مسئلەسینی کوروشمەکچی بولوب تارقالدیلار...

بو وضعیت هەر قاندای حتی سیاست وە دیپلوماسی ایلە قطعیاً علاقەسی بولماغان کشیلەر اوچون «دانشمند» آوروپانڭ قاندای بر چیقماس یول ایچندە بولغانلیغینی آچیق کورسەتمەکدەدر. آوروپانڭ بر قسمندا آلمان اوستوملگی (هەگەمونیسی) قورولوب قالووندان چوچوب کیتکەن بر قسم آوروپالیلار ساویت روسیا قوچاغینا آتیلدیلار. فقط آلمانیا تیڭ حقوقلە قاتناشیب، اونڭلە آڭلاشیلمادیقچا آوروپادا اساسلی بر سیاسی وضعیت یاراتو ممکن بولماغانلیغی، ایکنچی طرفدان «دنیا انقلابی» اوچاغی، ساویت روسیا توردوقچا اوزون مدتلی صلح سیاستی یوروتوب بولماجاغیدا بوتون آچیقلیغی بیلەن هەر کیمگە هەم معلومدر.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

5) بوغازلار مسئلەسی

«بوغازلار مسئلەسی» دیرکەن قارا دیڭز بیلەن مەرمەرە دیڭزی آراسنداغی «استانبول» (بوسفور) بوغازی ایلە آق دیڭز بیلەن مەرمەرە دیڭزینی بیرلەشترەتورغان «چاناق قلعە» (داردانەل) بوغازی وە مەرمەرە دیڭزی رەژیمینی آڭلاماق کیرەك.

بوتون آوروپا بین‌الملل سیاستندە أڭ مهم اورون توتقان بو مسئلە-نڭ تاریخچەسی حقندا قیسقاچا سویلەب اوتوشنی لازم تاپامیز.

عثمانلی تورك ایمپەراتورلغی دورینڭ برنچی عصرلارندا بوغازلار تورکیەدەن باشقا دولتلەرنڭ هەم حربی، هەم تجارت کیمەلەری اوچون قاپالی ایدی. یعنی هیچ بر تورلو کیمە بوغازلاردان اوتە آلماس ایدی. سوڭراق، بین‌الملل تجارت کوچەیب عثمانلی ایمپەراتورلغی پارلاق دورینی یوقاتا باشلاغاچ، بوغازلار مسئلەسی بین‌الملل سیاسی مذاکرەلەر قاتاریغا کیردی وە تجارت کیمەلەری اوچون آچیلدی.

1774دە تورکیە ایلە روسیا آراسندا کوچوك قاینارجی معاهدەسی امضالانیرکەن روسیا بوغازلارنك روس سوغوش کیمەلەری اوچوندە آچیق بولوشینی طلب ایتدیسەدە موفق بولالماغان ایدی. او زمان بوغاز-لارنڭ تورکیەدەن باشقا دولتلەرنڭ سوغوش کیمەلەری اوچون قاپالی قالیشی آوروپا دولتلەری وە آینیقسا اینگلتەرە منفعتینا اویغون بولغانیدان، تورکیە اوزی اوچون بو طرفلاردان یاردەم تاپا بیلیر ایدی. مثلا تورکیە-نڭ بوغازلاردان هیچ بر دولتنڭ سوغوش کیمەلەری اوتکوزمەسلك حقنداغی «ایسکی حقی» اینگلتەرە ایلە 1809دە یاسالغان معاهدەدە آیریچا قید ایتلیب تانیلغان ایدی. ینە شو اینگلتەرەنك قارشیلغی نتیجەسندە روسیا 1829نچی ییلغی «ادرنە معاهدەسی» چاغی بوغازلاردان سوغوش کیمە-لەرینی اوتکوزوش حقینی آلالمای قالغان ایدی. 1841دە لوندوندا تورکیە، اینگلتەرە، روسیا، فرانسا، پروسیا وە آوستریا آرالارندا بوغاز-

لار مسئلەسینە دائر امضالانغان قرارنامەدە هەم یوقاریدا قید ایتلگەن نقطە، یعنی تورکیەدەن باشقا دولتلەرنك سوغوش کیمەلەری اوچون بوغازلار-نڭ قاپالی قالیشی، قایتادان قبول قیلنغان ایدی. عینی قرار 1856نچی ییلی «پاریس» وە 1871نچی ییلی لوندون معاهدەنامەلەرندە تکرار تصدیق ایتلمشدر. دیمەك بویوك جهان سوغوشینا قادار بوغازلار بوتون اجنبی دولتلەرنك سوغوش کیمەلەری اوچون قاپالی دیب تانیلار ایدی وە بوغازلار اطرافینی قورغانلاشترو وە قوراللاشترو تورکیەنڭ هیچ بر دولت طرفدان اعتراض قیلینمایتورغان بو حقی ایدی.

تورکیەنك بوغازلار اوستندەکی بو حقینا برنچی دفعە اولاراق 1918نچی یلنڭ اوقتوبرندا آنتانتا دولتلەرینڭ تورکیەگە کوچلەب امضا-لانغان «مودروس متارکەسی»ندە ضربە بیریلدی. مەنە او وقتدان باشلاب بوغازلار سوغوشدان یەڭیب چیققان آنتانتا دولتلەری قولینا کیردی. حتی آنادولو استقلال سوغوشندان یەڭیب چیققان تورکیە تا 1923نچی یلنڭ 24نچی ایولندە امضالانغان لوزان معاهدەسیغاچا بوغازلارغا ایگە بولا آلمای قالغان. لوزان معاهدەسی ایسە بوغازلارنی شوندای بر رەژیم آستینا سالمشدر: 1) بوغازلار (سوغوش چیقیب قالغان تقدیردە تورکیەگە دشمان دولت استثنا ایتلەرەك) سوغوش وە صلح چاغی هەر بر دولتنك تجارت وە سوغوش کیمەلەری اوچون آچیق اعلان ایتلەدی. هەر بر دولتگە قارا دیڭزگە، بو دیڭز اطرافداغی أڭ کوچلو دولت سوغوش کیمەلەری قادار، حربی کیمەلەر کیرگیزیشکە حق بیریلەدی؛ 2) چاناق قلعە وە استانبول بوغازلارینك معین کیڭلکدە ایکی طرفی وە مەرمەرە دیڭزینڭ امیر علی آرالیندان باشقا بوتون آراللاری هەم آطەلار دیڭزی-نڭ بعضی آراللاری تورکیە طرفدان تحکیم ایتلمەیدر؛ بو طرفلاردا بویوك توپ، دیڭز وە هوا کوچلەری اوچون دائمی توراق یاسالمایدر هەم پولیس وە جاندارمادان باشقا عسکری کوچ توتولمایدر؛ استانبول وە اونك تیورەگندەکی تورك عسکری 12میڭ کشیدەن آرتیلمایدر؛ 3) بوغاز-لارغا بیلگیلەنگەن بو رەژیمنی ساقلاب توروش اوچون لوزان معاهدە-

سینگ بو مسئله‌گه عائد قسمینی امضالاغان دولتلەر، یعنی تورکیه، بولغارستان، یونانستان، رومانیا، یوغوسلاویا، ایتالیا، فرانسه وه اینگلتەره، ممثللەرندەن عبارت «بوغازلار قومیسیونی» تعیین ایتلەدی...

تورکیه حکومتینك طلبی «بوغازلار رەژیمی اوزگەریلسین وه تورکیه بوغازلار اطرافینی قورغانلاشترو وه قوراللاندیروغا حقلی بولسون»دان عبارتدر...

ایمدی بوغازلار مسئلەسینی قایتادان تیکشیریب رەژیمینی یەگیدەن توزو اوچون اسویچرەنگ «موانترو» شهرنده 22نچی ایوندەن باشلاب توپلانغان قونفرانس بیتدی. تورکیەنگ طلبی قبول ایتیلدی. چاناق قلعه بوغازی قیىلاری تورك اوردوسی طرفدان اشغال ایتیلدی. تورکیه بویوك ملت مجلسی بوغازلارنی تحکیم اوچون کورسەتیلگەن تخصیصات پروژەسینی قبول ایتدی. بز قارداش تورکیەنگ بو موفقیتی اوچون قوانب‌غنا قالماسدان، اونگ عصرلاردان بیری بیلەب کیلدیگی بو بوغازلار اوستنده‌کی تولوق حاکمیتینگ هیچ بر صورتله اخلال ایتیلمەسدەن کیتدیکچه اوسوب باروینی امید ایتب تیلەب قالامز.

موانتروده امضالانغان آنگلاشما «لوزان معاهدەسی» بیلەن بیلگیلەنیب ایمدیگەچه دوام ایتب کیلمه‌کده بولغان رەژیمنی بتیرگەن بولماقله برابر، سوغوشدان اولگی دور وضعیتندەن کوب اوزاقدر. آنگلاشما بوغازلارنی یالنغز تجارت کیمەلەری اوچون ایمەس، حتی سوغوش کیمەلەری اوچونده آچیق قالدیرادر. بالخاصه سوغوش کیمەلەرینگ بوغازلاردان کیچووی بر تاقم شرائطکه باغلانغان.

شونی‌دا ئەیتیش کیرەك، که یەگی آنگلاشمادان تورکیه ایله بر قاتاردا فائدەلەنب چیققان بر دولت ساویت روسیادر. ساویت روسیا بوگونکی شرائط ایچنده ممکن بولغاننی اعظمی صورتده قازاندی، بونگله او ایسکی ایمپەراتورلق روسیاسینگ اویلاب‌دا بیتەلمای قالدیریب کیتدیکلەرینك مهم بر قسمینی تحقق ایتدیرگەن بولدی. روسیانگ یاقین شرق، بالقان وه آق دیگز سیاستنده‌کی اساس نقطەنگ بری، بلکەده أڭ

مهمی روس سوغوش کیمەلەرینك قارا دیگزدەن سربست چیقیب، اوگا سربست کیرەبیلیشی ایدی. ساویت حکومتی اوزینگ بو موفقیتینی تورکیه بیلەن بولغان دوستلیغینا وه آیریچا فرانسا طرفدان کوردیگی یاردەمگه بورجلودر.

موانترو توپلانیشی اثناسندا تورکیه‌ساویت دوستلغی اوستنده قارا بولوتلار کورونگەن آنلاردا بولوب اوتدی. موسقوا غازیتالاری «پراودا» (1.7.36)، «ایزوەستیه» (2.7.36) موانترو قونفرانسینا آتالغان باش مقالەلەرنده تورکلەرنگ موانتروده‌کی حرکتلەرندەن هیچ‌ده ممنون وه راضی بولماغانلقلارینی آچیق یازدیلار. بو مقالەلەر أولکه ساویت غازیتالارینگ بوتونیسینه کوچورولدی. بر آن ایچنده بوتون ساویت روسیانی تورکیەنگ حرکتی حقندا شبهه تویغوسی قاپلاب آلغاندیك بولدی.

موانترو توپلانیشی زمانندا ساویت‌تورك مناسباتندا کورونگەن ساووقلقنی پاریسده چیقاتورغان روس غازیتاسی «پوسلەدنیه نووستی»نگ فرانسز تبعەسندان بولغان بر مخبری جوده یاخشی قیلب کورسەته بیلگەن. بز بو کشینك یازیسندان بر نیچه سطرینی کتیریب اوتمەکچیمز:

«موسقوا بیلەن آنقارا آراسندا چیققان کیرکینلك اوزیچه قالدی وه او کیتدیکچه اولغایاجاقدر. ساویت حکومتینگ تورکیه‌گه قارشی اعتمادسزلگی یوقالیب کیتمەدی. شنبه کونی (18. 7. 36دە) بولوب اوتکەن مجلسده سویلەوچیلەر ایچنده تورکیه حکومتینه کورسەتکەن توغرو وه انصافلی حرکتی اوچون اوگا تشکر ایتمه‌کنی لازم تاپماغان برگنه ناطق لیتوینوف ایدی. بو نقطەغا نظر دقتی جلب ایتیلگەنده ساویت مرخصلاری هیئتندەن بریسی «نه ایچین تشکر ایتمەلیمز؟!» دیب جواب قایتاردی.

توفیق رشدی‌ده اوزینك اجنبی مرخصلارینا قاراتیب سویلەدیگی سوڭ نطقندا لیتوینوف حقندا (بورونغوسی کبی) «دوستم» دیب سویلەمەدی، اوگا مسلکداش („Collega“) دیب‌گنه کیچدی.

ساویت اتفاقینا قارشی تورکیه وضعیتینك اوزگەریلیشی سببی غایتده

بسیطدر. موسقوا روسیانك ملی منافعینا اویغون بر سیاست یوروته باشلاغاچ
تورکلەر اوگا اعتمادسزلك کورسەتیب خوف ایتە باشلادیلار. تورك هیئت
مرخصەسی اعضاسندان بری ، بر اینگلیز غازیتاچیسی بیلەن بولغان مصاحبە-
سندە آقمی ، قیزیلمی باری بر ، بو روسلارنگ عصرلاردان‌بیری دوام
ایتب کیلە یاتقان مقصدی آق دیگزگە سربست کیچە بیلو اوچون بوغازلار-
غا حاکم بولماقدان عبارتدر» دیدی. بونگ اوچون تورکیە غایتدە طبیعی
اولاراق اوزینە 19نچی عصر بویونچا روسیا زورلیغینا قارشی یاردەم کور-
سەتیب کیلگەن بویوك بریتانیادا قایتادان تاپانچ ایزلی باشلادی. تاریخ
تکرارلانادر. طبیعی تیشقی کورونوشندە ساویت-تورکیە اتفاقی دوام ایتە-
جەك. فقط فرانسا-لهستان اتفاقی کبی بارا-بارا اونگدا معناسی یوقالیب
کیتووی احتمالی بار». («یوسلەدنیە نووستی» 36 .7 .23).

ساویت حکومتی اوزون‌غنا وقتدانبەری دوام ایتب کیلە یاتقان تورکیە
دوستلغندان سوگسز فائدەلەنیب «یامان اورگەنیب قالدیغندان» تور-
کیەنك تیشقی سیاستدە اوزیچە ، سربست حرکت ایتووینی یاراتمایدر.
بوغازلار مسئلەسینگ قویولوشی اوزی آوروپا وە تورکیەدە بولوب کیلـ
گەن بویوك اوزگەریشلەرنی آچیق کورسەتمەکدەدر. تورکیە اوزینە
دوستلار قیدیریش وە اوز تیشقی سیاستی استقامتینی بیلگیلەشدە اوزینی
بورونغودان سربسترەك حس ایتمەکدەدر. ایتالیانگ حبشستانداغی غالبیتی
بو حادثەنگ آق دیگزدەکی موازنە مسئلەسینە قیلغان تأثیریلە اینگلتەرەنگ
تورکیەگە یاخشی علاقە کورسەتە باشلاوی ، ایتالیانگ تهدیدکار وضعیتی
کبی حادثەلەر تورك مملەرینگ موگتروده سویلەش طرزلەرینە تأثیر-
سز قالمادی. ساویت روسیانگ قارا دیگزدەگی کوچی ، سوغوش کیمە-
لەری اهمیتسزدر (بو حقدا «تایمس»نگ 36 .7 .9 تاریخلی نومرندا
چیققان مهم مقالەگە باقیلسین). بونگچوندە اوز مملکتی منافعینی کو-
زەتکەن تورکیە حکومتی مملەری اینگلتەرە حکومتنە داها زیادە قیزیق-
دیلار. بو حال طبیعتیلە موسقوانگ جانینی سیقدی. موگترو قونفرانسی
بیتەر-بیتمەس اینگلتەرە ایلە ساویت روسیا آراسندا دیگز وە اقتصاد مسئلە-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

لەری اوستندە آگلاشما یاسالغانلیغی(*) بو ایکی دولت آراسنداغی منا-
سباتنك نورمال ایکەنینی کورسەتەدر. تورکیەنگ شو ، ساویت روسیاغا
دوشمان بولماغان اینگلتەرەگە قارشی سربست حرکتینە روس بولشەویک-
لەرینگ بو قادار قیزغینلق ، هیجان کورسەتولەری ایسە اولارنگ تور-
کیە تیشقی سیاستینك دائمی صورتدە ساویت روسیا منافعینا تابع بولوب
بارووینی ایستەگەنلەرندەن چیقادر.

6) اسپانیادا بر نیچە هافتادان‌بیری قیزغین وطنداش سوغوشی دوام
ایتەدر. اسپانیا حادثەلەرینگ بین‌الملل سیاست وە مناسبات باقیمندان
اهمیتی ، اونگ فاشیزم ایلە سوسیالیزم-قوموونیزم آقیملاری آراسنداغی
کون‌کوندەن کوچەیب ، اوسوب بارا یاتقان تارتیشمانی عکس ایتدیر-
مەسندەدر.

موسقوا طرفندان أدارە اایتیلمەکدە بولغان «قوم‌اینتەرن»نگ بویرو-
غی بیلەن اسپانیادا فاشیزمگە قارشی برلەشکەن جبهە توزولگەن ایدی.
بو جبهەدە توپلانغان فرقەلار یەگی سایلاودا قازانب چیقدیلار. 7نچی
آپریلدە اسپانیا رئیس جمهوری یرندەن توشورولدی. یەگی «خلق جبهە-
سی» حکومتی اوزینگ اجتماعی پلانلارینی ایشکە آشیرا باشلادی. بو
صورتلە بوکون قانلی بر سوغوش شکلینی آلیب کیتکەن تارتیشمالار
باشلاندی.

بر طرفدا فرانسا ، ایکنچی یاقدا آلمانیا وە ایتالیا بولونماق اوزرە
ایکی طرف دولتلەر بربرندەن اسپانیاداغی کورەشچی کوچلەرگە یاشیرین
یاردەم ایتکەنلك ایلە شبهەلەندی. فرانسوز مطبوعاتینگ حکومتگە یاقین ،
سول قسمی آلمانیا وە ایتالیانی اسپانیول ملتچیلەرینە آسترتن قورال بیر-
گەنلك بیلەن عیبلەسە ، فرانسوز ساغ طرف ، یعنی مخالف غازیتالار ،
فرانسوز حکومتینك اوزینی سوسیالیستلەر تأثیرندەکی مادرید حکومتنە قورال
بیرگەنلك بیلەن عیبلەیدر. اگردە بو اسپانیادا کورەشمەکدە بولغان کوچ-

(*) بو حقدا فرانسوزچە «تاگ» („Le Temps“) غازیتاسینك برنچی آوغوست
نسخەسینا باقیلسین .

لەرگەآسترتن یاردەم ایتیلمەکدە بولغانلیغی حقیقتغا اویغون بولسا ،قارشیلقلی یاردەم ایتوچی ایتالیا، آلمانیا وە فرانسا آراسندا سوغوش‌چیقیب، بلکەدە سوگ راق اونگ‌دە عمومی سوغوشقا آیلانیب کیتووینە سبب بولاآلاجاقدی. بو تهلکە ، آگلاشیلغان، ایگ اول فرانسا طرفدان کورولدی. اونگچون‌دە او اینگلتەرە، آلمانیا وە ایتالیا حکومتلەرینە اسپانیا حادثەلەرینە قارشی عمومی بیطرفلك ساقلاو آگلاشماسینی تکلیف ایتدی. ساویت حکومتی ایسە فاشیزم علیهدارلاری ، یعنی مادرید حکومتی ، فائدەسینە یاردەم‌دە توپلی باشلادی. «ژورنال دە ژەنەف» („Le Journal de Genève“, 31. 7. 36) وە «ماتەن» („Le Matin“, 7-8 VIII.) کبی مهم غازیتالار اسپانیا حادثاتینا موسقوانك قاتناشینی کورسەتەجەك مهم ماتەریاللار کتیردیلەر.

7) اینگلتەرە-مصر مناسباتی — آیلاردانبەری دوام ایتب کیلە یاتقان اینگلتەرە وە مصر مذاکرەلەری نهایت بر آگلاشما یاساماقلە نتیجەلەندی. بو آگلاشما ایلە اولا 1924نچی ییلینا (مصرداغی اینگلیز عسکرلەری باش قوماندانی لی ستەك أولدورولگونچە) قادارغی شرائطنی قایتارادر. یعنی مصر قایتادان سودان أدارەسینە قاتناشو حقینی قازانادر. بوندان باشقا آگلاشما بویونچا «قاپیتولاسیونلار»نی بتیرو وە سویش قانالی بویلاری مستثنا اولماق اوزرە، مصر توپراغندا اینگلیز عسکری کوچلەرینی چیقارو نظردا توتولادر. بو صورتلە مصر تام استقلالینا بر آزدا یاقینلاشقان بولدی. بین‌الملل سیاستدەکی آغیرلقلار، بالخاصە اونگ حبشستانداغی ایتالیا غلبەسندەن سوك آلدیغی کیسکین وضعیتی مصرلیلارنگ موفقیتنە آنچاغنا یاردەم ایتکەن حادثەلەردر. طبیعی بو مصرنگ اینگلیز هەگەمونیسندەن قورتولو حرکتندە مصر ملتچیلەری فرقەسی «وفد»نگ اویناغان مهم رولینی هیچ بر صورتلە کیچیلتمەیدر.

8) فلسطین قاریشیقلقلاری دوام ایتمەکدەدر. ایول آیی ایچندە کوب قیزیشیب کیتکەن یهودیلەر وە اینگلتەرەنگ یهودیلك منفعتینی قوروغان سیاستنە قارشی ، فلسطین عربلاری حرکتی سوك زمانلاردا برآز

یومشالغان کبی بولدی. طبیعی بونی عربلارنگ اوز طلبلەرندەن واز کیچیب قوراللارینی تاشلاب ، کورەشدەن توختاغانلاری دیب قبول ایتب بولمایدر.

قویاشنی ایتەك بیلەن یاپیب بولمایدی (*)

ساویت روسیانگ آمریقاداغی سفیری ترویانووسکی آمریقا افکار عامەسینی آلداتیش مقصدیلە ، مذکور مملکتنگ بویوك سیاسی وە اشلیکلی دائرەسندە بیردیگی بر قونفرانسندا آغزینی کوپورتوب: «ساویت مملکتندە آچلق حکم سورەدی دیگەن سوزلەر — ساویت حکومتی علیهنە یورگوزولگەن پوچ سوز وە بهتانلار بولوب، بو پروپاغاندا خارجدە ساویت حکومتی دوشمانلاری بولغان سرمایەدار عنصرلار تامانیدان یورگوزولەدی» دیدی وە بر قانچا قونترولسز رقملارنی کتیرو ایلە برابر، ساویت روسیادا 1934نچی ییلداغی غەللە اونوملەری یوتوقلاریندان وە کیگ خلق کتلەسی تأميناتينك يوقاری درجەدەکوتەریلووندەن ماقتانیب بحث ایتەدی.

براق، آمریقا أفکار عامەسی ترویانووسکی‌نگ بو ماقتانیشلارینغا ایشانیرمیکەن؟

ترویانووسکی اوزیچە گەپیرە بیرسین ، اما بز بو ییردە اوز کوزیمزلە کورگەن آچلیق فجاعتینی ، عیناً ، مبالغەسز کورسەتب اوتوشنی لازم‌تاپامز:

تورکستاننك بویوك شهرلەریدە ، مثلا: تاشکندنگ مرکز کوچەلەریدە هەر آدیمدە آچلقدان أولوب یاتقان یاخود ایندی أولەی دیب یاتقان یالانغاچ ساووقدان قاپقارایب قالغانلار ساناقسز ایدی...

خلقدا بو مظلوملارغا یاردەم بیرەرلك حال قالغان ایمەس ایدی. بو آچلق یاش بالالار، قارتلار وە خاتن-قزلارنی کیگ خلق کتلەسینی رحمسز صورتدە قیردی...

(*) تورکستان چیگەرەسندەن یوللانغان بو مقالە بر آز کیچیکب ، باشقارمامزغا 30. 6. 36دە یتیشیب کیلدی.

ئۇيغۇر ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com
www.ewlat.org
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

تورکستاننگ تاشکند، سمرقند، بخارا، خوقند وه انديجان کبی شهرلەريده ايت، ايشەك سره کورونمەی قالدی. اوی حيوانلارينی ايچکی روسيادان آچلقدان تورکستانغا سيغينغان روسلار کوچەمەکوچە يوروب آولاب ييب بتيرديلەر... شهر وه استاسيونلاردا کيگ خلق کتلەسی نان اورنيغا کونجەره ييب، شيشيب قريلا بيردی...

روسلار ايش حيوانی بولغان ايشەکلەرنیده ييب بتيرديلەر. بوننغا پوليس أدارەلەریده مانع بولا آلماديلار. چونکه منع قيلغان تقديرده روسلار بونگ اورنيغا نان تاپيب بيرونی تيلەرديلەر.

بازارلاردا بر دانه تاشباقانی بر سومدان آليب ايکی سومغاچا ساتديلار... سويولغان تاشباقالارنی «ستالين تاووغی» ديب ماقتاب ساتارديلار. ساسيغان، ياراماس توزلی باليقلارغا «ساويت توگغوزی» ديب اسم بيرلگەن ايدی...

تورکستان شهرلەری نفوسينگ کوز قاماشترارلق درجەده اوسوشی بو آچلققا مثبت بر دليلدر. مثلا: تاشکندنگ نفوسی 1930/31نچی ييللاردا اوچيوز ميگ چاماسيدا ايکەن، 1932/33نچی ييللاردا 600 ميگ گه باريب يتدی. بو اوسوشلەر يرلی خلق حسابيدان بولمای، آچلق نتيجەسيده ايچکی روسيادان قاچيب چيققان روس مهاجرلەری حسابينادر.

ترويانووسکی‌نگ ديديگنچه 1934نچی ييلدا غەلله اونومی ياخشی بولغان بولسا، بونگ خلق تأميناتی ايله اصلا مناسبتی يوقدر. بوگا قوييدا‌غی مثبت دليللەر بار:

برنچيدەن، غەلله يتيشکەن بولسادا، دهقانلار قوليغا قالديريلمای، قطعی نرخ ايله يغيشتريليب حکومت قوليغا آلينغان.

ايکنچيدەن قطعی نرخ بيلەن آلنغان غەللەنی حکومت خلقغا خواهلاغان نرخيگه ساتيب، زورلق بيلەن آلنغان غەلله برابريگه ساويت حکومتی دهقانلارنی صناعت ماللاری بيلەن‌ده تأمينلەمەگەن...

کوپيراتيفلەرده بر مەترو چيت 3 سوم 50 تين؛ بر کيلوغرام شەکەر 7 سوم 50 تين؛ بر ليترو چيگيت مايی 18 سوم، بر کيلوغرام گورونچ

10ـ12 سوم؛ بر کيلوغرام سيغر ايتی 15 سوم؛ 10 دانه مايەك 6 سوم وه هکذا... فقط دهقاننگ بر پوت بوغداييغا 60 تين توله‌يدرلەر. ناننگ بر کيلوغرامينی بر سومدان آليب 2 سوم 80 تينگەچه ساتاديلار.

1932/33نچی وه اوندان کيينگی ييللاردا بولغان وه بولا ياتقان آچلق فاجعەلاری طبيعی بولمای، «قرەمل» ديکتاتورلاری تاماندان صنعی صورتده ياسالغان فاجعەلار بولوب، بوندان خلقنی ياواش-ياواش بتريشگه محکوم ايتلگەنليگی آچقدان آچيق کورونوب تورادی...

ترويانووسکی اوز نطقينك ينه بر جاييدا «آلتون کانلاريمزدان 150 ميليون سوملق آلتون چيقارديق» ديدی(*). براق، او بو آلتونلارنك 90%ينی جبر، ظلم بيلەن «گ. پ. او.» تاماندان تورلوچه نەيرەك وه قيناشلار نتيجەسيده مظلوم خلق چوڭتەگيدەن آلينغانليغينی آيتماسدان اوتەدی...

آلتون يغيش مسئلەسيده کوب کشيلەر «گ. پ. او.»نگ «تريکلەر مزاری»دا قيناش وه آچلقدا تونولغانلقلارندان گناهسز أولوب کيتديلەر. چونکه بو آداملاردا آلتون ديگەن نەرسەنگ اوزی سره يوق ايدی...

شول مسئلەده 95 ياشلارغا کيرگەن وه آياقدان قالغان قارتلارنی‌دا آيامای، رحمسز صورتده قيناتيب أولدورديلەر. شوندان قياس قيليش کيرەك، که آلتونلارينی تاپديريب آلغونچا کوب کشيلەرنگ بيشيکدەگی بالالارينی‌دا اوزلەری بيلەن برگه قاماتب قيناديلار...

«قرەمل» ديکتاتورلاری بو صنعی آچلقنی نه مقصدله بو قادار اوزاق

(*) مشهور اقتصادچی پروفەسور پروقوپوويچ‌نك قاراماغندا پراغدا چيقاتورغان روسچا «اقتصاد بوللەتەنی» نك شو ييلغی 129نچی ساننداء رسمی ساويت منبعلاريندان آلينب باسيلغان معلوماته کوره، 1934نچی ييلی ساويت روسيادا 132 000 کيلوغرام آلتون چيقاريلمشدر. 1935نچی ييلی ايسه 182 ميگ کيلرغرام آلتون چيقاريلغان. بو ايسه اوچ ميليارد فرانسز فرانقيدر. بو سان ساويت روسيادا آلتون تاپونك 1930نچی ييلغا قاراغاندا 4 دفعه آرتقانينی کورسەتەدر. «اقتصاد بوللەتەنی»گه بو معلوماتنی بيرگەن مشهور آمريقا بيلەرمەنی لاوری «طرفيدان 1934/35نچی ييللاری تاپيلغان آلتون حقندا بيريلگەن سانلارنی تخمينی ديب قبول ايتيش کيرەك» ديدر.

باشقارما.

دوام ایتدیرەدیلەر؟ دیگەن سورغوغا — بونگ بیلەن خلقمزنی کوچسزلەندیریب، اوزلەریگە اطاعت قیلدیریش وە رحمسز صورتدە دنیادا مثلی کورولمەگەن روشدە استثمار قیلیش وە سوغوش چیقیب قالغان تقدیردە خلقنی حکومتگە قارشی باش کوتەرمەیتورغان قیلیب قویوش اوچون گنە یاسالغان، دیب جواب بیریلەدی. بو تضییقلار آینقسا ساویتلەر قول آستنداغی محکوم ملتلەرنگ ساویتلەرگە قارشی بولغان دوشمانلیغینی یەنەدە آرتیغراق کسکینلەشترمەکدە وە بو ملتلەرنی آزادلقغا اوندەمەکدەدر. قوبلای

*

ملی وجدان وظیفەسی (*)

بویوك دین عالمیمز رضاءالدین بن فخرالدین حضرتنگ وفاتی خبری بارچامزنگ کوگلینە قایغی اورونلاشتردی. قیزیل روسلار قولندا مسخرە قیلیناتورغان دینیمزنگ اولوغ حامیسی مفتی حضرتنگ أولومی آلدیمزغا بر کوب سوراغلار کتیریب قویدی. مهاجرتدە یاشاوچی زمرە، بویوك استاذلارنگ خدمتلەریدەن اوز ملی، دینی بارلغمزنی ساقلاو اوچون کوچ تاپاتورغانیدان، اولارنگ حیاتندان آوونوب امیدلەنیردی. فقط تقدیر سوگغو یللاربزنگ امید یلدیزلاریمزدان بر نیچەسین برین برین سوندوردی. تورك برلگی متفکری یوسف آقچورانگ آرامزدان کیتووندەن توقتان قایغیلاریمز یورەکلەریمزنی ایزەرکەن رضاء الدین فخرالدین حضرتنیدە یوقالتدیق. بز قیزیل روسلارنگ بلاسندان قورتولو نیتی بیلەن ایلیمز، یورتیمزدان اوزاقلاشیب کیتکەندە محترم استاذ اوز یرندەن قوزغالمای، ظالم بولشەویکلەرنگ بوتون ظلملارینا چیدەب، اوز دینی وظیفەسی باشندا قالدی. خلقمزنگ اویانووی اوچون بولشەویکلەر آراسندا قالیب بوتون آغیرلقلارنی اختیار ایتدیسەدە، اونگ آغیر وضعیتدە ایکەنن کیرەگینچە آگلامادیق وە لازمی یاردم چارەلەرینە کیریشمەدیك. بو بزنگ بارلغمزنگ اوستندە کیچیریلمەس بر بورج بولوب

(*) اورون آزلغندان قیسقارتیلدی. باشقارما.

قالدی. خلقمز، یورتمز، ملی وە دینی ایشلەریمز یولندا خدمت ایتوچی اولوغ ذاتلاریمزغا وقتندا یاردم بیرمەو، اولارنگ آلدیمزغا قویغان فکر وە خدمتلەریگە کیرەگینچە اعتبار ایتمەو، ملی وە دینی بارلغیمزنی یاشاتوغا توزەلتە آلماسلق ضرر کتیرەدر. یولباشچیلاریمزنگ وفاتندان سوگغینا، اولارنگ فائدەسندەن محروم بولوب قالغاندان کیین گنە مدحلار یازا باشلاو، بزنگ ملی تویغومزنگ درجەسینی تیشنچە کوتەرە آلمایدر. جماعت خادملەریمزنگ، استاذ وە یولباشچیلاریمزنگ قدرن اولار ساغ بولوب ایشلەب یاتقان چاغلارندا بیلو، برطرفدان اولارغا یەنگیللك کتیرسە، ایکنچی یاقدان اولارنگ ملتیمز اوچون قیلغان خدمتلەرینگ قیمتینی آرتدیرادر. یولباشچیلاریمزنگ بوتون آغیرلقلارینا قاتناشو ملتینی سیویچی یورتداشلاریمزنگ ملی بورجی، وجدانی وظیفەسی ایکەنلگینی اونوتماسلغیمز کیرەك. معلم عمادالدین بای محمد، ناغویا-یاپونیا.

بر یاش یورتداشمزنك موفقیتی

آنقارا حقوق فاکولتەسی مأذونلەرندەن یورتداشمز زاهد قاسم اوزبولاق بیك بیلیمینی کیگەیتمەك اوچون آلمانیاغا کیلیب، مشهور تاریخی علم اوجاقلارندان سانالغان یەنا دارالفنونینا اورناشغان ایدی. زاهد بیك توغانمز شو ییل ایول آیی ایچندە دوقتورا امتحانینی موفقیتلە بیریب، آوغوست باشندا تورکیەگە قایتب کیتدی. اونگ تورکیە جمهوریتی قانون اساسیسی اوستندە یازغان علمی اثری یاقیندا «یاش تورکستان» نشریاتی قاتارندا باسیلیب چیقاجاقدر.

دوقتور زاهد قاسم اوزبولاق بیك

«یاش تورکستان» توغانمز زاهد بیکنی بیلیم یولنداغی موفقیتی اوچون قوتلولارکەن اوگا بوندان سوگرادا کوب ملی وە علمی موفقیتلەر تیلەر وە ملی فعالیتی بیلەن کیلەجەك یاشلق اوچون أورنەك بولووینی تمنی ایتەدر.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

Confiscation par les autorités Mandchou-Japonaises

A KHARBINE DU LIVRE DE MUSTAPHA TCHOKAI-OGHLY

„Le Turkestan au pouvoir des Soviéts"

Certaines choses se soumettent fort difficilement à la compréhension. Une de ces choses vient de se produire avec le livre de notre rédacteur en chef Mustapha Tchokaï-Oghly „Le Turkestan au pouvoir des Soviéts".

Ce livre en première édition parut en langue française en 1928 en réponse aux assertions mensongères des communistes français sur le Turkestan soviétique. Il fut l'objet de mentions particulièrement favorables non seulement de la presse conservative-bourgeoise, mais de la presse socialiste. A Moscou les Bolcheviks lui consacrèrent une des séances de la session du Comité Central Exécutif de l'U.R.S.S. Le résultat immédiat à la publication de ce livre fut, que le compte rendu en préparation des communistes français sur leur voyage au Turkestan ne fut pas publié . . .

A l'issue de l'année passée parut la deuxième édition complétée en langue russe. Les éditions en langues française, allemande, russe et turque relatant la parution de ce livre parlaient unanimement de sa valeur comme document contre le régime soviétique et la politique soviétique au Turkestan. Une librairie russe de Kharbine, désirant évidemment faire connaître à sa clientèle la teneur de ce livre, en fit venir 20 exemplaires. **Or, à leur arrivée à Kharbine, ces livres furent saisis par les autorités Mandchou-Japonaises et confisqués.**

Tout le monde parle et écrit au sujet d'une vague sympathie japonaise pour le mouvement national-libérateur des peuples asiatiques, de la lutte des Japonais contre les influences soviétiques en Asie.

Si la sympathie japonaise pour notre mouvement national-libérateur s'exprime par la confiscation et l'interdiction de propager un livre dont l'unique but est la lutte contre la dictature soviétique au Turkestan, disons alors franchement qu'une telle „sympathie" ne suscite aucune gratitude de notre part.

„YACH TURKESTAN".

*

باشقارمادان:

1 — دهلی‌ده خواجه مسعود، محمد اعظم وه عبدالرحمن افندی‌لەرگه: 13. 7. 36 تاریخلی مکتوبگز ایریشدی. باشقارمامزنی علاقەدار ایتکەن مسئله حقنداغی ایضاحاتگز اوچون رحمت.

2 — کابل‌ده منور خان افندیگه: 24. 5. 36 تاریخلی مکتوبگزده قیلغان اوتونچگزگه سیو-نیچله رعایه ایتلدی.

3 — پشاورده خواجه نذیر جان افندیگه: نشریاتمزنی تارقاتو حقنداغی ایسکەریشگز اوچون کوپ رحمت. آرزوگز بویونچا بوندان سوگ اوز آدره‌سگزگه هەم مجموعه یوللاب تورامز.

4 — ناغویادا معلم عمادالدین بای محمد افندیگه: 2. 7. 36 تاریخلی مکتوبگزنی آلغاچ مجموعه-مزنك 76نچی ساننداان آدره‌سگزگه ینه ایکی عدد یوللاندی. بریسینی ناغویا محله-سینه تاپشیروگزنی اوتونەمز.

5 — بومبای‌دا عبدالمؤمن افندیگه: طرفگزدان آبونه بدلی اولاراق یوللانغان تورت دوللار ایول باشندا ایریشدی.

6 — لاهورده ح. م. ذکریا افندیگه: مراجعتنامه‌گز ایله مکتوبگز ایریشدی. اورون آزلغندان مجموعه‌مزغا مراجعتنامه‌گزده‌ن اقتباس ایته‌مه‌دیك.

7 — مجموعه‌مزدا اورون آزلغندان بو نسخه‌غا تورکستان خبرلەری کیرگیزه آلمادیق وه باش محرریمز چوقای اوغلی مصطفی بیکنك «1917 نچی ییل خاطره پارچالاری» (V) سرلوحه‌لی مقالەسی وه باشقا ماتەریاللار نی کیله‌جەك سانغا ساقلاو مجبوریتنده قالدیق.

*

آچیق تشکر

تورکستان شهرنده بیش کونده بر تاپقیر چیقاتورغان «قیزیل تورکستان» ایله آقتوبەده کونده‌لیك اولاراق چیقاتورغان «سوسیالدی جول»نی وه بوخا-رادا هافتادا اوچ تاپقیر چیقاتورغان تورکچه-تاجیکچه «بوخارا پرولەتاری»نی باشقارمامزغا یوللاب توروچی نامعلوم دوستلارغا «یاش تورکستان» تشکرلەر بیلدیرەدر.

*

توزه‌تیش: «یاش تورکستان» نك 79نچی سانی، 7نچی بیتنده‌کی توبه‌نده‌ن 3نچی قاتار یعنی «ایشچی وه ساویت مأمورینك امتیازینی بتیریب، اونلارنی‌دا ارزاقله تأمین» دیگه‌ن سوزلەری عینی صحیفه‌نك توبه‌نده‌ن 4نچی قاتاریغا قویوب اوقونالیدر.

Verantwortlich für Verlag und Redaktion: Dr. Tahir Schakir, Berlin-Wilmersdorf
Druck: Sonnendruckerei G. m. b. H., Berlin-Charlottenburg 4
مسئول مدیری: دوقتور طاهر شاکر.

Yach Turkestan

Juillet-Août 1936 (Le jeune Turkestan) No. 80-81

Revue mensuelle

Organe de défense nationale du Turkestan

Rédacteur en Chef: **Moustapha Tchokaï-Oghly**

یولیمزغا توغرو کیلگەن بوتون یازولار اوچون مجموعەمزنگ بیتلەری آچیقدر. باسیلماغان یازولار قایتاریلماس.

آبونە شرطلری:

ییللغی 100 فرانسز فرانقی، آلتی آیلغی 60 فرانق، اوچ آیلغی 30 فرانق.

تورك مهاجرلەری بالالاری اوچون

یراق شرق ایدیل-اورال تورك-تاتار مسلمانلارینگ موقدینده کی ملی مرکزی معارف شعبەسی چیت أولکەلەردەکی ملی باشلانغیچ مکتبلەر اوچون تیوەرەکلەری «ملی بایراق» وە ملی جماعت خادملەری رسملەری ایلە بیزەنگەن شهادتنامە باستریب چیقارمشدر. ینە شو ملی مرکزنگ معارف شعبەسی، تورك مهاجرلەری بالالارینی اوز آنا تیلینی اوقوشغا قیزیقتروچی مدنی بر اصولغا تایانیب، تورك-تاتار بالالاری اوچون آیریم تورك حرفلەری باستریب تارقاتمشدر. موقدینده کی ملی مرکزنگ بوندای یاقیملی ایشتیلیشلەرینی طبیعی بز یورەکدەن آلقیشلایمز.

مجموعەمزغا تیگیشلی هەر تورلو یوللانمالار اوچون آدرەس:

Moustapha Tchokai-Oghly

7, Square de la Fontaine

Nogent s. Marne (Seine)

France